

ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΕΥΡΕΙΑΣ ΣΥΝΘΕΣΗΣ

ΥΠΟΘΕΣΗ
MOLLA SALI ΚΑΤΑ ΕΛΛΑΔΟΣ
(Προσφυγή υπ' αριθ. 20452/14)

ΑΠΟΦΑΣΗ
(Επί της ουσίας)

ΣΤΡΑΣΒΟΥΡΓΟ
19 Δεκεμβρίου 2018

*Η παρούσα απόφαση είναι οριστική, αλλά ενδέχεται να υποστεί συντακτικές
αναδιατυπώσεις.*

Στην υπόθεση Molla Sali κατά Ελλάδος,

Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης), αποτελούμενο από τους:

Guido Raimondi, *Πρόεδρο,*

Angelika Nussberger,

Λίνο-Αλέξανδρο Σισιλιάνο,

Ganna Yudkivska,

Robert Spano,

Ledi Bianku,

Kristina Pardalos,

Julia Laffranque,

Paul Lemmens,

Aleš Pejchal,

Egidijus Kūris,

Branko Lubarda,

Carlo Ranzoni,

Mārtiņš Mits,

Armen Harutyunyan,

Pauline Koskelo,

Tim Eicke, *Δικαστές,*

και την Françoise Elens-Passos, *Βοηθό Γραμματέα,*

Αφού συσκέφθηκε κεκλεισμένων των θυρών στις 6 Δεκεμβρίου 2017 και τις 8 Νοεμβρίου 2018,

Εκδίδει την ακόλουθη απόφαση, η οποία υιοθετήθηκε την τελευταία ως άνω ημερομηνία:

ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

1. Η υπόθεση αποτελεί απόρροια της προσφυγής υπ' αριθ. 20452/14 κατά της Ελληνικής Δημοκρατίας, η οποία κατατέθηκε στο Δικαστήριο σύμφωνα με το άρθρο 34 της Σύμβασης για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών («η Σύμβαση») από την κα Chatitze Molla Sali, Ελληνίδα υπήκοο («η προσφεύγουσα»), στις 5 Μαρτίου 2014.

2. Η προσφεύγουσα εκπροσωπήθηκε από τον κ. Γ. Κτιστάκη, δικηγόρο Αθηνών, και τον κ. Κ. Τσιτσελίκη, δικηγόρο Θεσσαλονίκης. Η Ελληνική Κυβέρνηση («η Κυβέρνηση») εκπροσωπήθηκε από τους αντιπροσώπους του Πληρεξουσίου της, κ. Κ. Γεωργιάδη και κα Β. Πελέκου, Παρέδρους Νομικού Συμβουλίου του Κράτους, και κα Αικ. Μαγριππή, Δικαστική Πληρεξουσία Α΄ Νομικού Συμβουλίου του Κράτους.
3. Η προσφεύγουσα επικαλείται παραβίαση του άρθρου 6 παρ. 1 της Σύμβασης, μεμονωμένα και σε συνδυασμό με το άρθρο 14 της Σύμβασης και το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης, στο πλαίσιο υπόθεσης που αφορούσε το δικαίωμά της να κληρονομήσει την περιουσία του συζύγου της.
4. Η προσφυγή ανατέθηκε στο Πρώτο Τμήμα του Δικαστηρίου (Κανόνας 52 παρ. 1 του Κανονισμού του Δικαστηρίου). Στις 23 Αυγούστου 2016 ο Πρόεδρος του Τμήματος αποφάσισε, σύμφωνα με τον Κανόνα 54 παρ. 2(β) του Κανονισμού του Δικαστηρίου, να κοινοποιήσει στην Κυβέρνηση τα παραπάνω παράπονα. Στις 6 Ιουνίου 2017 Σώμα Δικαστών του Τμήματος αυτού, αποτελούμενο από την Kristina Pardalos ως Πρόεδρο, τους Λίνο-Αλέξανδρο Σισιλιάνο, Ledi Bianku, Aleš Pejchal, Armen Harutyunyan, Pauline Koskelo και Tim Eicke, Δικαστές, και την Renata Degener, Βοηθό Γραμματέα του Τμήματος, απεκδύθηκε της δικαιοδοσίας του υπέρ του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης χωρίς καμία ένσταση εκ μέρους των διαδίκων (άρθρο 30 της Σύμβασης και Κανόνας 72 του Κανονισμού του Δικαστηρίου).
5. Η σύνθεση του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης αποφασίστηκε σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 26 παρ. 4 και 5 της Σύμβασης και του Κανόνα 24 του Κανονισμού του Δικαστηρίου. Η Δικαστής Pardalos, της οποίας η θητεία έληξε κατά τη διάρκεια της διαδικασίας, παρέμεινε στη σύνθεση του Δικαστηρίου (άρθρο 23 παρ. 3 της Σύμβασης και Κανόνας 23 παρ. 4 του Κανονισμού του Δικαστηρίου).
6. Η προσφεύγουσα και η Κυβέρνηση κατέθεσαν γραπτές παρατηρήσεις επί του παραδεκτού και επί της ουσίας της υπόθεσης. Σχόλια κατέθεσαν επίσης η οργάνωση Christian Concern, η Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και το Ελληνικό Παρατηρητήριο των Συμφωνιών του Ελσίνκι, στους οποίους δόθηκε η άδεια να παρέμβουν στη γραπτή διαδικασία (άρθρο 36 παρ. 2 της Σύμβασης και Κανόνας 44 παρ. 3 του Κανονισμού του Δικαστηρίου).

7. Στις 6 Δεκεμβρίου 2017 έλαβε χώρα δημόσια συνεδρίαση στο ακροατήριο του Δικαστηρίου στο Μέγαρο των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων στο Στρασβούργο.

Ενώπιον του Δικαστηρίου εμφανίστηκαν οι εξής:

(α) *Εκ μέρους της Κυβέρνησης*

B. ΠΕΛΕΚΟΥ, Πάρεδρος Νομικού Συμβουλίου του Κράτους

Agent

ΑΙΚ. ΜΑΓΡΙΠΠΗ, Δικαστική Πληρεξουσία Α΄ Νομικού Συμβουλίου
του Κράτους

M. ΤΕΛΑΛΙΑΝ, Προϊσταμένη της Ειδικής Νομικής Υπηρεσίας

του Υπουργείου Εξωτερικών

Ειδικός Νομικός Σύμβουλος

H. ΚΑΣΤΑΝΑΣ, Νομικός Σύμβουλος της Ειδικής Νομικής

Υπηρεσίας του Υπουργείου Εξωτερικών

Νομικός Σύμβουλος

(β) *Εκ μέρους της προσφεύγουσας*

K. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ, δικηγόρος και Καθηγητής του

Πανεπιστημίου Μακεδονίας

Γ. ΚΤΙΣΤΑΚΗΣ, δικηγόρος και Επίκουρος Καθηγητής του

Πανεπιστημίου Θράκης

Πληρεξούσιος δικηγόρος

D. MEMET, δικηγόρος,

Νομικός Σύμβουλος

O.F. CANKAT,

T. UNAY

Για λογαριασμό της προσφεύγουσας.

Το Δικαστήριο άκουσε τις αγορεύσεις των κ.κ. Τσιτσελίκη και Κτιστάκη για λογαριασμό της προσφεύγουσας και των κυριών Μαγριππή, Τελαλιάν και Πελέκου για λογαριασμό της Κυβέρνησης, καθώς και τις απαντήσεις τους στις ερωτήσεις των δικαστών.

ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΑ ΠΕΡΙΣΤΑΤΙΚΑ

I. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΗΣ ΥΠΟΘΕΣΗΣ

8. Η προσφεύγουσα γεννήθηκε το 1950 και είναι κάτοικος Κομοτηνής.

9. Ο σύζυγος της προσφεύγουσας, Moustafa Molla Sali, μέλος της μουσουλμανικής κοινότητας της Θράκης, απεβίωσε στις 21 Μαρτίου 2008. Στις 7

Φεβρουαρίου 2003 είχε συντάξει συμβολαιογραφική διαθήκη σύμφωνα με τις σχετικές διατάξεις του Αστικού Κώδικα, καταλείποντας ολόκληρη την περιουσία του στη σύζυγό του, συγκεκριμένα το εν τρίτον αγροτεμαχίου εμβαδού δύο στρεμμάτων κοντά στην Κομοτηνή, ποσοστό 50% εξ αδιαιρέτου ενός διαμερίσματος εμβαδού 127 τετραγωνικών μέτρων, ενός χώρου στάθμευσης και ενός υπογείου σε πολυκατοικία στην Κομοτηνή, ποσοστό 25% εξ αδιαιρέτου ενός καταστήματος στην Κομοτηνή, εκτάσεως 24 τετραγωνικών μέτρων, και ενός ακόμα καταστήματος εμβαδού 31 τετραγωνικών μέτρων στην Κομοτηνή, το οποίο, μετέπειτα, απαλλοτριώθηκε έναντι αποζημιώσεως η οποία έχει ήδη καταβληθεί στην προσφεύγουσα, και τέσσερα ακίνητα στην Κωνσταντινούπολη.

10. Με την υπ' αριθ. 12785/2003 απόφασή του, το Μονομελές Πρωτοδικείο Κομοτηνής επικύρωσε στις 10 Ιουνίου 2008 τη διαθήκη που κατέθεσε η προσφεύγουσα, βάσει του πιστοποιητικού εγγυτέρων συγγενών που προσκόμισε ενώπιόν του. Στις 6 Απριλίου 2010 η προσφεύγουσα αποδέχθηκε την κληρονομία του συζύγου της με συμβολαιογραφική πράξη. Η προσφεύγουσα προσκόμισε την πράξη αποδοχής της κληρονομίας στην αρμόδια δημόσια οικονομική υπηρεσία και προέβη σε μεταγραφή της περιουσίας που της μεταβιβάστηκε στο υποθηκοφυλακείο Κομοτηνής, καταβάλλοντας τα σχετικά τέλη μεταγραφής. Από τη δικογραφία δεν προκύπτει ότι στην προσφεύγουσα καταλογίστηκε φόρος κληρονομίας για την περιουσία που της μεταβιβάστηκε.

A. Διαδικασία ενώπιον του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Ροδόπης

11. Εν τω μεταξύ, στις 12 Δεκεμβρίου 2009 οι δύο αδελφές του θανόντος προσέβαλαν τη διαθήκη του ενώπιον του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Ροδόπης, εγείροντας αξίωση επί των τριών τετάρτων της κληρονομιάς περιουσίας. Ισχυρίζονταν ότι τόσο οι ίδιες όσο και ο κληρονομούμενος ήταν μέλη της μουσουλμανικής κοινότητας της Θράκης και, ως εκ τούτου, οποιοδήποτε ζήτημα αφορούσε την κληρονομία του διεπόταν από τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο (σαρία) και υπαγόταν στη δικαιοδοσία του μουφτή, και όχι στις διατάξεις του Αστικού Κώδικα. Υποστήριζαν ότι η εφαρμογή των μουσουλμανικών εθίμων και του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου στους Έλληνες πολίτες μουσουλμανικού θρησκειύματος

προβλεπόταν από τις διατάξεις του άρθρου 14 παρ. 1 της Συνθήκης των Σεβρών του 1920 (η οποία κυρώθηκε με το ν.δ. της 29 Σεπτεμβρίου/30 Οκτωβρίου 1923) και των άρθρων 42 και 45 της Συνθήκης της Λωζάννης (η οποία κυρώθηκε με το ν.δ. της 25ης Αυγούστου 1923) (βλ. παρακάτω παρ. 65-68). Ισχυρίζονταν ότι το εφαρμοστέο σε μουσουλμάνους δίκαιο της κληρονομιάς βασιζόταν στην εξ αδιαθέτου διαδοχή και όχι στη διαδοχή εκ διαθήκης. Σύμφωνα με τον ισλαμικό νόμο, όταν ο κληρονομούμενος αφήνει εν ζωή στενούς συγγενείς, η διαθήκη απλώς συμπληρώνει την εξ αδιαθέτου διαδοχή. Οι διατάξεις αυτές παρέμειναν σε ισχύ και μετά την υιοθέτηση του Αστικού Κώδικα, σύμφωνα με το άρθρο 6 του Εισαγωγικού Νόμου του Αστικού Κώδικα, μόνο σε σχέση με τους Έλληνες πολίτες μουσουλμανικού θρησκειύματος που ζουν στη Θράκη.

12. Με την υπ' αριθ. 50/2010 απόφασή του της 1 Ιουνίου 2010, το Πολυμελές Πρωτοδικείο Ροδόπης απέρριψε την αγωγή των αδελφών του θανόντος. Το δικαστήριο έκρινε ότι η εφαρμογή του ισλαμικού κληρονομικού δικαίου σε Έλληνες μουσουλμάνους κατά τρόπο που τους εμποδίζει να διαθέτουν μετά θάνατον την περιουσία τους συνιστά απαράδεκτη διάκριση βάσει των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων. Έκρινε ότι η συνακόλουθη αδυναμία των προσώπων αυτών να συντάξουν δημόσια διαθήκη παραβιάζει το άρθρο 4 (αρχή της ισότητας), το άρθρο 5 παρ. 1 (ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας), το άρθρο 5 παρ. 2 (απαγόρευση των διακρίσεων) και το άρθρο 13 παρ. 1 (ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης) του Συντάγματος, καθώς και το άρθρο 14 της Σύμβασης και το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης. Το δικαστήριο τόνισε ότι ακόμα και αν συνάγεται από το άρθρο 5 παρ. 2 του ν. 1920/1991 (με τον οποίο κυρώθηκε η από 24 Δεκεμβρίου 1990 Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου «Περί Μουσουλμάνων Θρησκευτικών Λειτουργιών») ότι τα κληρονομικά θέματα των μουσουλμάνων διέπονται από τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο, ο νόμος αυτός πρέπει να εφαρμόζεται κατά τρόπο συμβατό με το Σύνταγμα και τη Σύμβαση. Η μη συμβατότητα στην κρινόμενη υπόθεση προέρχεται από ερμηνεία του ισλαμικού κληρονομικού δικαίου που στερεί τους ενδιαφερομένους από ορισμένα ατομικά δικαιώματα παρά τη θέλησή τους. Το δικαστήριο προσέθεσε ότι, αν και η εφαρμογή του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου βασίζεται, μεταξύ άλλων, στο διεθνές δίκαιο, και ειδικότερα στο άρθρο 42, σε συνδυασμό με το άρθρο 45 της

Συνθήκης της Λωζάννης, δεν θα πρέπει να έχει ως αποτέλεσμα την εφαρμογή του ισλαμικού κληρονομικού δικαίου, κατά τρόπο που να περιορίζει τα ατομικά δικαιώματα των Ελλήνων μουσουλμάνων, διότι σκοπός της συνθήκης αυτής δεν είναι να στερήσει από τα μέλη αυτής της μειονότητας τα δικαιώματα αυτά, αλλά αντιθέτως να ενισχύσει την προστασία τους.

13. Το δικαστήριο επισήμανε ότι ένας Έλληνας μουσουλμάνος που επιλέγει να απευθυνθεί σε συμβολαιογράφο και να ζητήσει τη σύνταξη δημόσιας διαθήκης ασκεί νόμιμο δικαίωμά του να διαθέσει την περιουσία του μετά θάνατον υπό τους ίδιους όρους όπως και οι υπόλοιποι Έλληνες πολίτες. Συνεπώς, ήταν αδύνατη η αναγνώριση της ακυρότητας της ως άνω δημόσιας διαθήκης ή η κατάργηση των έννομων συνεπειών της, επί τη βάση ότι μια τέτοια διαθήκη απαγορευόταν από τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο. Τυχόν αποδοχή των επιχειρημάτων των εναγουσών θα ισοδυναμούσε με εισαγωγή απαράδεκτης διακριτικής μεταχείρισης μεταξύ των Ελλήνων πολιτών βάσει των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων.

B. Διαδικασία ενώπιον του Εφετείου Θράκης

14. Στις 16 Ιουνίου 2010 οι αδελφές του κληρονομουμένου άσκησαν έφεση κατά της προαναφερθείσας απόφασης.

15. Στις 28 Σεπτεμβρίου 2011 το Εφετείο Θράκης απέρριψε την έφεση με την υπ' αριθ. 392/2011 απόφασή του. Το δικαστήριο τόνισε, πρώτον, ότι οι νομοθετικές διατάξεις που θεσπίστηκαν σύμφωνα με τη Συνθήκη των Σεβρών και τη Συνθήκη της Λωζάννης σκοπό έχουν να προστατεύσουν τους Έλληνες πολίτες μουσουλμανικού θρησκευματος και είναι σύμφωνες με το Σύνταγμα και τη Σύμβαση. Αυτό ισχύει τόσο για τις ισλαμικές διαθήκες όσο και για την εξ αδιαθέτου διαδοχή, ενώ ο μουφτής δεν έχει καμία δικαιοδοσία σε δημόσιες διαθήκες. Το δικαστήριο έκρινε ότι αφού ο διαθέτης είναι ελεύθερος να επιλέξει το είδος διαθήκης που επιθυμεί να συντάξει ασκώντας τα δικαιώματά του και, συνεπώς, να συντάξει δημόσια διαθήκη σύμφωνα με το άρθρο 1724 του Αστικού Κώδικα, δεν είναι υποχρεωμένος να ακολουθήσει τον ισλαμικό νόμο, ο οποίος δεν καλύπτει θέματα που αφορούν τέτοιου είδους διαθήκες. Επιπλέον, ο μουφτής δεν έχει καμία δικαιοδοσία επί της βούλησης του διαθέτη, η οποία δεν είναι δυνατόν να παρακαμφθεί. Σε αντίθετη περίπτωση θα υφίστατο διάκριση με

βάση τη θρησκεία, η οποία είναι αθέμιτη σύμφωνα με τους γενικούς κανόνες απαγόρευσης των διακρίσεων.

16. Ειδικότερα, το Εφετείο επισήμανε ότι η επιλογή του εν λόγω διαθέτη, Έλληνα πολίτη, μουσουλμάνου στο θρήσκευμα και μέλους της μουσουλμανικής θρησκευτικής μειονότητας της Θράκης, να απευθυνθεί σε συμβολαιογράφο και να ζητήσει τη σύνταξη δημόσιας διαθήκης, επιλέγοντας ελεύθερα να καθορίσει αυτός τον τρόπο και τα πρόσωπα στα οποία επιθυμούσε να περιέλθει η περιουσία του, συνιστά νόμιμο δικαίωμά του να διαθέσει την περιουσία του μετά θάνατον υπό τους ίδιους όρους, όπως και οι υπόλοιποι Έλληνες πολίτες.

Γ. Διαδικασία ενώπιον του Αρείου Πάγου

17. Στις 23 Ιανουαρίου 2012 οι αδελφές του κληρονομούμενου κατέθεσαν αίτηση αναίρεσης.

18. Με την υπ' αριθ. 1862/2013 απόφαση της 7ης Οκτωβρίου 2013 και βάσει μιας διάταξης του διεθνούς δικαίου, δηλαδή του άρθρου 11 της Συνθήκης των Αθηνών του 1913, και σειράς διατάξεων του εθνικού δικαίου, δηλαδή του άρθρου 4 του ν. 147/1914, του άρθρου 10 του ν. 2345/1920 (ο οποίος θεσπίστηκε σύμφωνα με τη Συνθήκη των Αθηνών του 1913) και του άρθρου 5 παρ. 2 του ν. 1920/1991, ο Άρειος Πάγος έκανε δεκτή την αίτηση αναίρεσης. Επισήμανε ότι το άρθρο 10 του ν. 2345/1920 («περί προσωρινού αρχιμουφτή και μουφτήδων των εν τω κράτει Μουσουλμάνων») επαναλαμβάνει πανομοιότυπη τη διάταξη του άρθρου 11 παρ. 8.1 της Συνθήκης των Αθηνών, σύμφωνα με την οποία οι μουφτήδες ασκούν τη δικαιοδοσία τους μεταξύ μουσουλμάνων σε θέματα γάμων, διαζυγίων, διατροφών, επιτροπειών, κηδεμονιών, χειραφεσίας ανηλίκων, ισλαμικών διαθηκών και διαδοχής εξ αδιαθέτου. Τόνισε ότι το διαπροσωπικό δίκαιο των μουσουλμάνων ελλήνων υπηκόων, όπως ορίζεται στην προαναφερθείσα συνθήκη που κύρωσε η Ελλάδα, αποτελεί, σύμφωνα με το άρθρο 28 παρ. 1 του Συντάγματος, αναπόσπαστο μέρος του εσωτερικού ελληνικού δικαίου και υπερισχύει κάθε αντίθετης διάταξης νόμου. Εξετάζοντας την αιτιολογία της απόφασης του Εφετείου, αποφάσισε ότι η κρίση του δευτεροβάθμιου δικαστηρίου επί της υπόθεσης αυτής παραβίασε τις σχετικές νομοθετικές διατάξεις διότι εφαρμοστέο δίκαιο για τη ρύθμιση της κληρονομικής διαδοχής του θανόντος είναι το κληρονομικό δίκαιο

του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου, το οποίο αποτελεί εσωτερικό δίκαιο και εφαρμόζεται ειδικά για τους Έλληνες υπηκόους, μουσουλμάνους στο θρήσκευμα, αφού τα κληρονομαία ακίνητα ανήκουν στην κατηγορία των καθαρής ιδιοκτησίας ακινήτων (μούλκια) – δηλ. στα δημόσια κτήματα που ανήκαν στο Οθωμανικό Κράτος και μεταβιβάστηκαν κατά πλήρη κυριότητα σε ιδιώτες, διεπόμενα από τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας – και συνεπώς η ένδικη δημόσια διαθήκη θεωρείται ανίσχυρη και δεν παρήγαγε έννομο αποτέλεσμα, καθ' όσον το εφαρμοστέο στην περίπτωση αυτή Ιερό Μουσουλμανικό Δίκαιο δεν αναγνωρίζει αντίστοιχο θεσμό.

19. Ο Αρείος Πάγος ανέπεμψε την υπόθεση για περαιτέρω εκδίκαση στο Εφετείο Θράκης.

Δ. Διαδικασία ενώπιον του Εφετείου Θράκης μετά την αναπομπή της υπόθεσης

20. Με την υπ' αριθ. 183/2015 απόφασή του της 15ης Δεκεμβρίου 2015, το Εφετείο ακύρωσε την από 1 Ιουνίου 2010 απόφαση του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Ροδόπης. Ακολουθώντας την απόφαση του Αρείου Πάγου, έκρινε ότι οι σχετικές νομοθετικές διατάξεις σκοπό είχαν να προστατεύσουν τους Έλληνες πολίτες μουσουλμανικού θρησκευματος, συνιστούσαν ειδική έννομη τάξη και δεν παραβίαζαν την αρχή της ισότητας που εγγυάται το άρθρο 4 του Συντάγματος ή το δικαίωμα πρόσβασης σε δικαστήριο που εγγυάται το άρθρο 6 της Σύμβασης. Επισήμανε ότι το εφαρμοστέο δίκαιο για τη ρύθμιση της κληρονομιάς του θανόντος ήταν ο Ιερός Μουσουλμανικός Νόμος, διότι τα κληρονομαία ακίνητα ανήκαν στην κατηγορία των μουλκίων και ότι, ως εκ τούτου, η επίδικη δημόσια διαθήκη στερείται νομικής ισχύος, διότι ο Ιερός Μουσουλμανικός Νόμος δεν αναγνωρίζει τέτοιο θεσμό. Τόνισε ότι οι αποφάσεις του Αρείου Πάγου είναι δεσμευτικές για τα δικαστήρια, στα οποία παραπέμπονται για περαιτέρω εκδίκαση υποθέσεις αναφορικά με τα νομικά θέματα που κρίθηκαν με τις αποφάσεις αυτές. Συνεπώς, έκρινε ότι δεσμεύεται από την απόφαση του Αρείου Πάγου της 7ης Οκτωβρίου 2013 και δεν είναι δυνατόν να την ανατρέψει, και, ως εκ τούτου, αδυνατεί να εγκρίνει το αίτημα της προσφεύγουσας να ζητηθεί από το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης να εκδώσει προδικαστική απόφαση επί της ερμηνείας του άρθρου

5 παρ. 2 του ν. 1920/1991 και του άρθρου 45 της Συνθήκης της Λωζάννης. Δεδομένου ότι κατά της απόφασης αυτής κατατέθηκε από την προσφεύγουσα αίτηση αναίρεσης, δεν ήταν άμεσα εκτελεστή.

Ε. Διαδικασία ενώπιον του Αρείου Πάγου σχετικά με την απόφαση του Εφετείου μετά την αναπομπή της υπόθεσης

21. Στις 8 Φεβρουαρίου 2016 η προσφεύγουσα κατέθεσε αίτηση αναίρεσης κατά της απόφασης του Εφετείου, η οποία προσδιορίστηκε να συζητηθεί στις 11 Ιανουαρίου 2017. Η προσφεύγουσα προέβαλε διαφόρους λόγους αναίρεσης.

22. Με τον πρώτο λόγο αναίρεσης, η προσφεύγουσα υποστήριξε ότι αναιρεσιβαλλόμενη απόφαση είχε ανεπαρκή αιτιολογία σε ό,τι αφορά ένα συγκεκριμένο ζήτημα που κατά τη γνώμη της προσφεύγουσας είχε αποφασιστική επίδραση στην έκβαση της δίκης: συγκεκριμένα, αγνόησε το ερώτημα αν ο σύζυγός της ήταν θρησκευόμενος μουσουλμάνος, στοιχείο που αποτελεί προϋπόθεση της εφαρμογής της εν λόγω ειδικής έννομης τάξης.

23. Ο δεύτερος λόγος αναίρεσης της προσφεύγουσας αφορούσε στο ότι η αναιρεσιβαλλόμενη απόφαση είχε ερμηνεύσει και εφαρμόσει εσφαλμένα το άρθρο 5 παρ. 2 του ν. 1920/1991 και ορισμένα άρθρα του Αστικού Κώδικα. Η προσφεύγουσα υποστήριξε ότι η αναιρεσιβαλλόμενη απόφαση επέκτεινε το πεδίο εφαρμογής των διατάξεων που συγκροτούν χωριστή έννομη τάξη για τους έλληνες πολίτες μουσουλμανικού θρησκευματος σε μέλη της μουσουλμανικής κοινότητας που δεν ακολουθούν πιστά το ισλαμικό δόγμα.

24. Εν τέλει, η προσφεύγουσα υποστήριξε ότι αυτοί οι λόγοι αναίρεσης δεν περιλαμβάνονταν στο νομικό ζήτημα που κρίθηκε με την υπ' αριθ. 1862/2013 απόφαση του Αρείου Πάγου. Επισήμανε ότι η απόφαση αυτή αφορούσε γενικώς τους έλληνες πολίτες μουσουλμανικού θρησκευματος και δεν αντιμετώπιζε το ζήτημα του δικαίου που πρέπει να εφαρμόζεται στα μη θρησκευόμενα μέλη της μουσουλμανικής κοινότητας.

25. Στις προτάσεις της, η προσφεύγουσα ισχυρίστηκε ότι η υπόθεση, η οποία αφορούσε τη σύνταξη δημόσιας διαθήκης, μια δυνατότητα που παρέχεται σε όλους τους Έλληνες πολίτες ανεξαρτήτως θρησκευματος, δεν εμπίπτει στη δικαιοδοσία του

μουφτή. Οι ειδικές διατάξεις που αφορούν τη μουσουλμανική μειονότητα δεν ήταν δυνατόν να εφαρμοστούν, κατά τους ισχυρισμούς της, χωρίς να παραβιαστούν τα ατομικά δικαιώματα των μουσουλμάνων που εγγυάται το Σύνταγμα, καθώς και το άρθρο 6 παρ. 1 της Σύμβασης και το άρθρο 1 παρ. 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης.

26. Με την υπ' αριθ. 556/2017 απόφασή του της 6ης Απριλίου 2017, ο Άρειος Πάγος απέρριψε την αίτηση αναίρεσης. Δεν αναφέρθηκε στη Σύμβαση με την αιτιολογία του.

27. Σχετικά με τον πρώτο λόγο αναίρεσης της προσφεύγουσας, ο Άρειος Πάγος τον κήρυξε απαράδεκτο, κρίνοντας ότι βασίζεται στο βαθμό της θρησκευτικής πίστης του θανόντος ως μουσουλμάνου, ένα κριτήριο που στερείται εννόμων συνεπειών. Ο Άρειος Πάγος προσέθεσε ότι η ελληνική ιθαγένεια του θανόντος δεν αποκλείει την εφαρμογή του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου.

28. Όσον αφορά στο δεύτερο λόγο αναίρεσης, ο Άρειος Πάγος έκρινε ότι η απόφαση του Εφετείου περιείχε πλήρη αιτιολογία, σε συμφωνία με την υπ' αριθ. 1862/2013 απόφαση του Αρείου Πάγου. Ο Άρειος Πάγος τόνισε ότι το Εφετείο αξιολόγησε τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης υπό το φως του ουσιαστικού δικαίου και παρέθεσε επαρκή αιτιολογία της κρίσης του επί του θεμελιώδους ζητήματος της αναγνώρισης της ακυρότητας της διαθήκης.

29. Με την απόφαση αυτή ολοκληρώθηκε η διαδικασία ως προς την περιουσία που βρίσκεται στην Ελλάδα.

30. Ως αποτέλεσμα της όλης διαδικασίας, η προσφεύγουσα στερήθηκε τα τρία τέταρτα της περιουσίας που είχε κληρονομήσει.

ΣΤ. Διαδικασία ενώπιον του Πρωτοδικείου Κωνσταντινουπόλεως

31. Εν τω μεταξύ, το 2011 οι αδελφές του διαθέτη κατέθεσαν αίτηση ακύρωσης της διαθήκης στο Πρωτοδικείο Κωνσταντινουπόλεως, σύμφωνα με τις αρχές του ιδιωτικού διεθνούς δικαίου που είναι ενσωματωμένες στον Αστικό Κώδικα της Τουρκίας, υποστηρίζοντας ότι η διαθήκη είναι αντίθετη προς την τουρκική δημόσια τάξη. Η υπόθεση συζητήθηκε κατά τις δικασίμους της 9ης Φεβρουαρίου και της 26ης Μαΐου 2016, ωστόσο το δικαστήριο ανέβαλε την εξέταση της υπόθεσης λόγω του ότι

εκκρεμούσε η κατάθεση αίτησης αναίρεσης της προσφεύγουσας κατά της απόφασης υπ' αριθ. 183/2015 του Εφετείου Θράκης. Νέα δικάσιμος ορίστηκε η 28η Σεπτεμβρίου 2017 και, εξ αναβολής, η 18η Ιανουαρίου 2018. Μέχρι την έκδοση της παρούσας απόφασης το Δικαστήριο δεν είχε καμία ενημέρωση σχετικά με την πρόοδο αυτής της διαδικασίας.

II. ΣΥΝΑΦΕΣ ΝΟΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΗ

A. Το Σύνταγμα

32. Τα σχετικά άρθρα του Συντάγματος προβλέπουν τα εξής:

Άρθρο 4

- «1. Οι Έλληνες είναι ίσοι ενώπιον του νόμου.
2. Οι Έλληνες και οι Ελληνίδες έχουν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις.
...»

Άρθρο 5

- «1. Καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της Χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη.
2. Όλοι όσοι βρίσκονται στην Ελληνική Επικράτεια απολαμβάνουν την απόλυτη προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας τους, χωρίς διάκριση εθνικότητας, φυλής, γλώσσας και θρησκευτικών ή πολιτικών πεποιθήσεων. ...»

Άρθρο 13 παρ. 1

- «1. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός.»

Άρθρο 20 παρ. 1

- «1. Καθένας έχει δικαίωμα στην παροχή έννομης προστασίας από τα δικαστήρια και μπορεί να αναπτύξει σ' αυτά τις απόψεις του για τα δικαιώματα ή συμφέροντά του, όπως νόμος ορίζει.»

B. Ο Αστικός Κώδικας

33. Τα σχετικά άρθρα του Αστικού Κώδικα προβλέπουν τα εξής:

Άρθρο 1724

«Η δημόσια διαθήκη συντάσσεται με δήλωση από το διαθέτη της τελευταίας του βούλησης ενώπιον συμβολαιογράφου ενώ είναι παρόντες τρεις μάρτυρες ή δεύτερος συμβολαιογράφος και ένας μάρτυρας, και κατά τις διατάξεις των άρθρων 1725 έως 1737.»

Άρθρο 1769

«Συμβολαιογράφος, στον οποίο υπάρχει διαθήκη, οφείλει χωρίς υπαίτια καθυστέρηση μόλις πληροφορηθεί το θάνατο του διαθέτη, αν πρόκειται για δημόσια διαθήκη, να στείλει αντίγραφο της στο γραμματέα του αρμόδιου πρωτοδικείου...

... Η δημόσια διαθήκη, που έχει σταλεί στο γραμματέα των πρωτοδικών, δημοσιεύεται στην πρώτη συνεδρίαση.»

Άρθρο 1956

«Το δικαστήριο της κληρονομίας, ύστερα από αίτηση του κληρονόμου, του παρέχει πιστοποιητικό για το κληρονομικό του δικαίωμα και για τη μερίδα που του αναλογεί (κληρονομητήριο).»

Γ. Ο Κώδικας Πολιτικής Δικονομίας

34. Το άρθρο 562 παρ. 1 του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας προβλέπει τα εξής:

«Είναι απαράδεκτος λόγος αναίρεσης κατά απόφασης του δικαστηρίου της παραπομπής, εφόσον με το λόγο αυτό προσβάλλεται η απόφαση κατά το τμήμα της εκείνο κατά το οποίο συμμορφώθηκε προς την αναιρετική.»

Δ. Ισλαμικό κληρονομικό δίκαιο

35. Σύμφωνα με το ισλαμικό κληρονομικό δίκαιο (Farâ'idh), συνηθέστερη μορφή διαδοχής είναι η εξ αδιαθέτου διαδοχή. Με το θάνατο επέρχεται οριστική διακοπή των έννομων σχέσεων μεταξύ θανόντος και τρίτων, συμπεριλαμβανομένων των κληρονόμων του, οι οποίοι αντιμετωπίζονται ως πιστωτές. Τυχόν πιστωτές πέραν των κληρονόμων προηγούνται και πρέπει να τους παρέχεται προτεραιότητα, ειδάλλως η κληρονομία υπέρ των κληρονόμων είναι άκυρη.

36. Οι άρρενες κληρονόμοι έχουν διπλάσιο μερίδιο στην κληρονομία έναντι των θηλέων, οι οποίες αντιμετωπίζονται ως «αυτόνομοι» κληρονόμοι και δικαιούνται το μέρος της κληρονομίας που απομένει αφού λάβουν τα ιδανικά μερίδιά τους όσοι δικαιούνται. Η χήρα και οι θυγατέρες του κληρονομούμενου θεωρείται ότι δικαιούνται ιδανικά μερίδια της κληρονομίας. Υπάρχουν έξι πιθανά ιδανικά μερίδια: ήμισυ, ένα τέταρτο, ένα όγδοο, ένα τρίτο, δύο τρίτα και ένα έκτο. Έτσι, η χήρα λαμβάνει ένα όγδοο της κληρονομίας εάν υπάρχουν τέκνα εν ζωή και ένα τέταρτο εάν δεν υπάρχουν. Εάν το μόνο τέκνο του κληρονομούμενου είναι θήλυ, δικαιούται το ήμισυ της κληρονομίας. Εάν ο κληρονομούμενος αφήσει και αδελφούς και μητέρα εν ζωή, η θυγατέρα του λαμβάνει το ένα έκτο.

37. Με την υπ' αριθ. 152/1991 απόφασή του, το Μονομελές Πρωτοδικείο Ροδόπης έκρινε ότι το σύστημα των άνισων μεριδίων σε περιουσία κατά το σύστημα της εξ αδιαθέτου διαδοχής είναι αντίθετο με το άρθρο 4 παρ. 2 του Συντάγματος, το οποίο εγγυάται την ισότητα των φύλων.

38. Ο Ιερός Μουσουλμανικό Νόμος επίσης προβλέπει τη δυνατότητα ισλαμικής διαθήκης, αν και αυτή προσομοιάζει περισσότερο με κληροδοσία. Τέτοια διαθήκη συντάσσεται από τον ίδιο το μουφτή ή γίνεται προφορικά ενώπιον δύο μαρτύρων. Η διαθήκη αυτή δίνει τη δυνατότητα στον ενδιαφερόμενο να διαθέτει υπέρ τρίτων (πέραν των κληρονόμων του) ποσοστό που δεν υπερβαίνει το 1/3 της κληρονομίας για φιλανθρωπικούς σκοπούς.

39. Ο μουφτής είναι έλληνας δημόσιος λειτουργός με βαθμό γενικού διευθυντή που διορίζεται με προεδρικό διάταγμα μετά από πρόταση του Υπουργού Παιδείας και Θρησκευμάτων (όσον αφορά το ρόλο του μουφτή, βλ. παρακάτω παρ. 50 και 77).

Δ. Διατάξεις που διέπουν την εφαρμογή του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου στο ελληνικό δίκαιο και εθνική πρακτική

1. Νομοθετήματα

40. Η προστασία της θρησκευτικής ιδιαιτερότητας των ελλήνων μουσουλμάνων βασίζεται σε μια σειρά διεθνών κειμένων (βλ. παρακάτω παρ. 62-65), καθώς και στο άρθρο 4 του ν. 147/1914 της 5ης Ιανουαρίου 1914 «περί της εν ταις προσαρτωμέναις χώραις εφαρμοστέας νομοθεσίας και της δικαστικής αυτών οργανώσεως» (ο οποίος θεσπίστηκε βάσει της Συνθήκης των Αθηνών, στην οποία αναφέρεται το άρθρο 4 παρ. 2 του νόμου), το οποίο προβλέπει τα εξής:

«Τα του γάμου των εις το μουσουλμανικόν ή ισραηλιτικόν θρήσκευμα ανηκόντων, ήτοι τα αφορώντα εις την νόμιμον σύστασιν και την διάλυσιν του γάμου και τας συνεστώτος αυτού προσωπικάς σχέσεις των συζύγων και τα των συγγενικών δεσμών, διέπονται υπό του ιερού αυτών νόμου και κρίνονται κατ' αυτόν.

Ως προς τους μουσουλμάνους ισχύουσι προσέτι οι περί αυτών ειδικοί όροι της μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας τελευταίας συνθήκης.»

41. Όταν υιοθετήθηκε ο Αστικός Κώδικας το 1946, με το άρθρο 6 του Εισαγωγικού Νόμου του Αστικού Κώδικα καταργήθηκε το άρθρο 4 του ν. 147/1914 μόνον ως προς τους έλληνες υπηκόους ισραηλιτικού θρησκευματος. Όμως, με το άρθρο 8 του

Εισαγωγικού Νόμου του Αστικού Κώδικα διατηρήθηκε σε ισχύ το άρθρο 10 παρ. 1 του ν. 2345/1920, το οποίο αργότερα αντικαταστάθηκε από το άρθρο 5 παρ. 2 του ν. 1920/1921 (βλ. παρακάτω παρ. 45).

42. Το άρθρο 5 παρ. 2 του ν. 1920/1991, με τον οποίο κυρώθηκε η από 24 Δεκεμβρίου 1990 Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου «Περί Μουσουλμάνων Θρησκευτικών Λειτουργιών», προβλέπει τα εξής:

«Ο Μουφτής ασκεί δικαιοδοσία μεταξύ μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών της περιφέρειάς του επί γάμων, διαζυγίων, διατροφών, επιτροπειών, κηδεμονιών, χειραφεσίας ανηλίκων, ισλαμικών διαθηκών και της εξ αδιαθέτου διαδοχής, εφ' όσον οι σχέσεις αυτές διέπονται από τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο.»

43. Το άρθρο 5 παρ. 3 του ίδιου νόμου προβλέπει τα εξής:

«Οι εκδιδόμενες από το Μουφτή αποφάσεις επί υποθέσεων αμφισβητούμενης δικαιοδοσίας δεν μπορούν να εκτελεστούν ούτε αποτελούν δεδικασμένο, αν δεν κηρυχθούν εκτελεστές από το μονομελές πρωτοδικείο της περιφέρειας όπου η έδρα του Μουφτή, κατά τη διαδικασία της εκουσίας δικαιοδοσίας. Το δικαστήριο ερευνά μόνο αν η απόφαση εκδόθηκε μέσα στα όρια της δικαιοδοσίας του Μουφτή και αν οι διατάξεις που εφαρμόστηκαν αντίκεινται στο Σύνταγμα. Κατά της αποφάσεως του μονομελούς πρωτοδικείου χωρεί προσφυγή ενώπιον του οικείου πολυμελούς πρωτοδικείου, που δικάζει κατά την ίδια διαδικασία. Κατά της αποφάσεως του πολυμελούς πρωτοδικείου δεν χωρεί ένδικο μέσο τακτικό ή έκτακτο.»

2. Νομολογία

(α) Διεθνείς συνθήκες

44. Τα ελληνικά ανώτατα δικαστήρια διαφωνούν ως προς το αν η Συνθήκη των Αθηνών παραμένει σε ισχύ και ποιο είναι το πεδίο εφαρμογής της. Το Συμβούλιο της Επικρατείας έχει κρίνει ότι οι διατάξεις της Συνθήκης της Λωζάννης περί προστασίας των μειονοτήτων βασίζονται στην αρχή της ίσης μεταχείρισης των μελών των μειονοτήτων και των υπόλοιπων πολιτών κατά την άσκηση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων τους. Ως εκ τούτου, κατά την άποψή του, το άρθρο 11 της Συνθήκης των Αθηνών δεν είναι συμβατό με την παραπάνω αρχή και συνεπώς δεν εφαρμόζεται πλέον (αποφάσεις υπ' αριθ. 1333/2001 και 466/2003). Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με την πάγια νομολογία του Πολιτικού Τμήματος του Αρείου Πάγου, η Συνθήκη των Αθηνών αποτελεί τη νομική βάση της προστασίας των μειονοτήτων στην Ελλάδα και από αυτή τη συνθήκη απορρέει διεθνής υποχρέωση εφαρμογής του

Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου (αποφάσεις αριθ. 231/1932, 105/1937, 14/1938, 322/1960, 738/1967, 1723/1980, 1041/2000, 1097/2007 και 2113/2009).

45. Το Πολιτικό Τμήμα του Αρείου Πάγου έχει επίσης κρίνει ότι το καθεστώς που χορηγείται στους έλληνες μουσουλμάνους από τη Συνθήκη των Σεβρών και τη Συνθήκη της Λωζάννης δεν έπαυσε να ισχύει μετά την υιοθέτηση του Αστικού Κώδικα το 1946 (βλ. παραπάνω παρ. 41). Επισημαίνει ότι το άρθρο 4 του ν. 147/1914 καταργήθηκε μόνο σε ό,τι αφορά την εβραϊκή κοινότητα, και όχι σε ό,τι αφορά τη μουσουλμανική κοινότητα. Έχει επίσης κρίνει ότι, αν και ο ν. 1920/1991 κατάργησε το άρθρο 10 παρ. 1 του ν. 2345/1920 (βλ. παραπάνω παρ. 41), ενσωμάτωσε το περιεχόμενο αυτής της διάταξης στο δικό του άρθρο 5 παρ. 2. Ο Άρειος Πάγος έχει τονίσει ότι οι προαναφερθείσες νομοθετικές διατάξεις, οι οποίες θεσπίστηκαν σύμφωνα με τη Συνθήκη των Σεβρών και τη Συνθήκη της Λωζάννης, σκοπό έχουν να προστατεύσουν τους Έλληνες πολίτες μουσουλμανικού θρησκεύματος, συνιστούν ειδικό διαπροσωπικό δίκαιο και δεν αντιβαίνουν στις διατάξεις του άρθρου 4 παρ. 1 του Συντάγματος (αρχή της ισότητας), του άρθρου 20 παρ. 1 του Συντάγματος (δικαίωμα δικαστικής προστασίας) ή του άρθρου 6 παρ. 1 της Σύμβασης (βλ. π.χ. απόφαση υπ' αριθ. 2138/2013 του Αρείου Πάγου της 5ης Δεκεμβρίου 2013).

46. Το Πολιτικό Τμήμα του Αρείου Πάγου έχει δεχθεί ότι ο Ιερός Μουσουλμανικός Νόμος εφαρμόζεται με την επιφύλαξη της συμβατότητάς του με το Σύνταγμα και το διεθνές δίκαιο, ζήτημα που κρίνεται από τα εθνικά δικαστήρια όταν αξιολογούν το εκτελεστό των αποφάσεων του μουφτή. Σύμφωνα με την προαναφερθείσα απόφαση υπ' αριθ. 2138/2013:

«... συνάγεται ότι οι συγκεκριμένες οικογενειακές σχέσεις των Μουσουλμάνων υπόκεινται στους κανόνες της θρησκευτικής τους παράδοσης (στο μέτρο, φυσικά, που αυτοί δεν αντίκεινται σε κανόνες δικαίου υπέρτερης τυπικής ισχύος, και κυρίως στο Σύνταγμα και στο νεότερο Διεθνές Δίκαιο), καθώς και ότι αναπόσπαστο μέρος της παράδοσης αυτής είναι η αντίστοιχη δικαιοδοσία των θρησκευτικών τους λειτουργών, οι οποίοι, βεβαίως είναι και οι μόνοι αρμόδιοι να αποφανθούν για το περιεχόμενο των Ιερών Κανόνων, ήτοι να ερμηνεύσουν και να εφαρμόσουν αυτούς σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση.»

47. Από την άλλη πλευρά, το Ποινικό Τμήμα του Αρείου Πάγου έχει κρίνει ότι το άρθρο 5 παρ. 2 του ν. 1920/1991 αποτελεί δικονομική διάταξη που δεν είναι δυνατόν να δημιουργήσει κανόνα ουσιαστικού δικαίου (απόφαση υπ' αριθ. 1588/2011). Έχει

αποφανθεί ότι ζητήματα καταβολής διατροφής σε σύζυγο και τέκνα μουσουλμάνου πρέπει να επιλύονται από τα πολιτικά δικαστήρια και όχι από τον μουφτή.

(β) Δικαιοδοσία του μουφτή

48. Μελετώντας τη νομολογία των πρωτοδικείων σχετικά με αυτό το θέμα, οι νομικοί σχολιαστές έχουν παρατηρήσει ότι τα δικαστήρια αυτά στην πράξη δεν διενεργούν κανονικό έλεγχο συνταγματικότητας, αλλά στις περισσότερες περιπτώσεις απλώς επικυρώνουν τυπικά την απόφαση του μουφτή. Από το 2007 έως το 2014, επί παραδείγματι, τα δικαστήρια της Ξάνθης και της Ροδόπης κήρυξαν εκτελεστές 390 αποφάσεις του μουφτή της Ξάνθης και 476 αποφάσεις του μουφτή της Κομοτηνής, αντίστοιχα, ενώ απέρριψαν να κηρύξουν εκτελεστές 34 και 17 αποφάσεις, αντίστοιχα.¹

49. Σε γνωμοδότηση που εξέδωσε στις 3 Νοεμβρίου 1953, η ολομέλεια του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους έκρινε ότι το άρθρο 4 του ν. 147/1914 – σε ό,τι αφορά στο εφαρμοστέο σε Έλληνες μουσουλμάνους κληρονομικό δίκαιο– και μια σειρά άλλων διατάξεων δεν βασίζονται πλέον στις διεθνείς συνθήκες που ίσχυαν κατά την ημερομηνία υιοθέτησης του Αστικού Κώδικα και, ως εκ τούτου, πρέπει να θεωρηθεί ότι έχουν παύσει να ισχύουν. Το Νομικό Συμβούλιο του Κράτους έκρινε ότι το άρθρο 11 της Συνθήκης των Αθηνών καταργήθηκε σιωπηρά από τη μεταγενέστερη Συνθήκη των Σεβρών και τη Συνθήκη της Λωζάννης. Προσέθεσε ότι η κατάργηση του άρθρου 4 του ν. 147/1914 και ορισμένων διατάξεων άλλων νόμων (που διέπουν θέματα που αφορούν στο σεβασμό των εθίμων της μουσουλμανικής μειονότητας) συνεπεία της υιοθέτησης του Αστικού Κώδικα, ο οποίος εφαρμόζεται σε όλους τους Έλληνες πολίτες και για όλα τα θέματα οικογενειακού δικαίου, δεν πρέπει να θεωρείται αντίθετη με τη Συνθήκη της Λωζάννης. Τέλος, παρατήρησε ότι η εκ μέρους της Τουρκίας κατάργηση των διατάξεων που ίσχυαν για τις δικές της μειονότητες και η αποδοχή αυτής της κατάστασης από την Ελλάδα ενισχύει το συμπέρασμα ότι η θέση σε ισχύ ενιαίου Αστικού Κώδικα συμβατού με τις κρατούσες αντιλήψεις του δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού δεν παραβιάζει τη Συνθήκη της Λωζάννης. Ως εκ τούτου, όταν

¹ Τα στοιχεία προέρχονται από το άρθρο με τίτλο «Αρμοδιότητα του μουφτή σε οικογενειακές, προσωπικές και κληρονομικές υποθέσεις μεταξύ των ελλήνων μουσουλμάνων πολιτών της περιφέρειας του Εφετείου Θράκης», Γεωργία Σακάλογλου, ΝοΒ 63, σελ. 1366.

καταλογίζουν φόρο κληρονομίας, οι φορολογικές αρχές θα πρέπει να θεωρούν ότι οι Έλληνες μουσουλμάνοι κληρονομούν σύμφωνα με τις διατάξεις του Αστικού Κώδικα.

50. Όπως επίσης προκύπτει από τη νομολογία των ελληνικών κατώτερων δικαστηρίων, η δικαιοδοσία του μουφτή και η εφαρμογή του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου περιορίζονται από τις ισχύουσες συνταγματικές και διεθνείς υποχρεώσεις στο πλαίσιο της εθνικής έννομης τάξης, συνεπώς η Διοίκηση υποχρεούται, σε περίπτωση διάστασης μεταξύ του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου και των ατομικών δικαιωμάτων, να εξασφαλίζει τα δικαιώματα αυτά υπέρ των Ελλήνων μουσουλμάνων πολιτών εφαρμόζοντας τον Αστικό Κώδικα (απόφαση υπ' αριθ. 9/2008 του Μονομελούς Πρωτοδικείου Ροδόπης).

51. Με την απόφασή του υπ' αριθ. 7/2001, το Εφετείο Θράκης έκρινε ότι τα ζητήματα του οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου που ανήκουν στη δικαιοδοσία του μουφτή ως ιεροδίκη είναι σαφώς καθορισμένα και περιορισμένα, καθόσον οι διατάξεις αυτές εισάγουν εξαιρετικό δίκαιο, του οποίου η διασταλτική ερμηνεία είναι ανεπίτρεπτη.

52. Με την απόφαση υπ' αριθ. 1623/2003 (διαδικασία ασφαλιστικών μέτρων), το Μονομελές Πρωτοδικείο Ξάνθης έκρινε ότι, όταν Έλληνες πολίτες μουσουλμανικού θρησκειύματος επέλεξαν να συνάψουν πολιτικό γάμο, όλα τα θέματα οικογενειακού δικαίου, συμπεριλαμβανομένων των αναφερομένων στο άρθρο 5 παρ. 2, διέπονταν από τους κανόνες του κοινού δικαίου, και όχι από τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο, και ενέπιπταν στη δικαιοδοσία των τακτικών δικαστηρίων. Το Μονομελές Πρωτοδικείο Ξάνθης έχει επίσης κρίνει ότι η θρησκευτική ελευθερία και η αρχή της ισότητας παρέχουν σε όλους τους Έλληνες πολίτες το δικαίωμα να επιλέγουν όποιο είδος γάμου επιθυμούν να συνάψουν και, εφόσον επιλέξουν πολιτικό γάμο, το δικαίωμα να εφαρμόζεται το οικείο δίκαιο στην κατάσταση τους.

53. Με την υπ' αριθ. 102/2012 απόφασή του, το Μονομελές Πρωτοδικείο Ξάνθης επίσης έκρινε ότι δεν δύναται να υποστηριχθεί ότι η στέρηση δικαιωμάτων ή η άνιση μεταχείριση των Ελληνίδων μουσουλμάνων, σε σχέση με τους Έλληνες μουσουλμάνους, υπαγορεύεται από ειδικές περιστάσεις ή ότι είναι αναγκαία για λόγους γενικότερου ή δημοσίου συμφέροντος, κατά παρέκκλιση των θεμελιωδών δικαιωμάτων,

της ισότητας των φύλων και της ισονομίας των πολιτών. Ωστόσο, η απόφαση αυτή ανατράπηκε από το Εφετείο Θράκης (απόφαση υπ' αριθ. 178/2015).

54. Επιπλέον, στην κρινόμενη υπόθεση (βλ. παραπάνω παρ. 15), το Εφετείο Θράκης έκρινε ότι ο μουφτής δεν έχει δικαιοδοσία σε περίπτωση κληρονομίας βάσει δημόσιας διαθήκης και ότι δεν είναι δυνατόν να περιορίζεται η βούληση του θανόντος από τη δικαιοδοσία του μουφτή, καθώς αυτό συνιστά διάκριση λόγω θρησκείας. Παρατήρησε επίσης ότι ο Ιερός Μουσουλμανικός Νόμος συνιστά ειδική έννομη τάξη, η ερμηνεία της οποίας έχει ως αποτέλεσμα τη στέρηση των δικαιωμάτων των μουσουλμάνων αντίθετα με τις επιθυμίες τους (απόφαση υπ' αριθ. 392/2011).

55. Από το 1960, κατά πάγια νομολογία, το Πολιτικό Τμήμα του Αρείου Πάγου τείνει να εφαρμόζει τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο σε περιπτώσεις εξ αδιαθέτου διαδοχής που αφορά ακίνητα καθαρής ιδιοκτησίας (αποφάσεις υπ' αριθ. 321/1960, 1041/2000, 1097/2007, 2113/2009, 1497/2013 και 1370/2014). Με την απόφασή του υπ' αριθ. 1097/2007 της 16ης Μαΐου 2007, ο Άρειος Πάγος έκρινε ότι κληρονομία ελλήνων μουσουλμάνων που περιλαμβάνει ακίνητα καθαρής ιδιοκτησίας διέπεται αποκλειστικά από τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο και όχι από τον Αστικό Κώδικα. Επιπλέον, στις 7 Φεβρουαρίου 2017 επανέλαβε ότι ο Ιερός Μουσουλμανικός Νόμος είναι το μόνο εφαρμοστέο στους έλληνες μουσουλμάνους δίκαιο στο πεδίο της εξ αδιαθέτου διαδοχής.

3. *Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου*

56. Στη «γραπτή συμβολή» της επί της εφαρμογής στην Ελλάδα της Διεθνούς Σύμβασης για την Κατάργηση κάθε Μορφής Φυλετικών Διακρίσεων, η οποία κατατέθηκε τον Ιούλιο του 2016 στην Επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών για την Εξάλειψη των Φυλετικών Διακρίσεων, η Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου επισήμανε ότι οι ελληνικές αρχές εξακολουθούν να μην εφαρμόζουν τις διατάξεις του ελληνικού αστικού δικαίου περί γάμου και κληρονομίας στη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης και ότι η εφαρμογή του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου είναι ασύμβατη με τις διατάξεις της Διεθνούς Σύμβασης για την Κατάργηση κάθε Μορφής Φυλετικών Διακρίσεων. Εξέφρασε την ανησυχία της σχετικά με την υπ' αριθ. 1862/2013 απόφαση του Αρείου Πάγου στην παρούσα

υπόθεση (βλ. παραπάνω παρ. 18), η οποία είπε ότι δημιουργεί προηγούμενο που θα επηρεάσει την πρακτική των ελληνικών δικαστηρίων και παραβίαζε το δικαίωμα των μελών της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης να συντάξουν διαθήκη σύμφωνα με το αστικό δίκαιο, ένα δικαίωμα που έχουν τη δυνατότητα να ασκούν από το 1946 (Ετήσια Έκθεση της Εθνικής Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, 2016, σελ. 239).

ΣΤ. Νόμος 4511/2018 περί τροποποίησης του άρθρου 5 του ν. 1920/1991 με τον οποίο κυρώθηκε η από 24 Δεκεμβρίου 1990 Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου «Περί Μουσουλμάνων Θρησκευτικών Λειτουργιών»

57. Οι σχετικές διατάξεις του ν. 4511/2018, ο οποίος τέθηκε σε ισχύ στις 15 Ιανουαρίου 2018, προβλέπουν τα εξής:

Άρθρο 1

«1. Στο τέλος του άρθρου 5 της από 24.12.1990 Πράξης Νομοθετικού Περιεχομένου... προστίθεται παράγραφος 4 ως εξής:

"4.α. Οι υποθέσεις της παραγράφου 2 ρυθμίζονται από τις κοινές διατάξεις και μόνο κατ' εξαίρεση υπάγονται στη δικαιοδοσία του Μουφτή, εφόσον αμφότερα τα διάδικα μέρη υποβάλουν σχετική αίτησή τους ενώπιόν του για επίλυση της συγκεκριμένης διαφοράς κατά τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο. Η υπαγωγή της υπόθεσης στη δικαιοδοσία του Μουφτή είναι αμετάκλητη και αποκλείει τη δικαιοδοσία των τακτικών δικαστηρίων για τη συγκεκριμένη διαφορά. Εάν οποιοδήποτε από τα μέρη δεν επιθυμεί την υπαγωγή της υπόθεσής του στη δικαιοδοσία του Μουφτή, δύναται να προσφύγει στα πολιτικά δικαστήρια, κατά τις κοινές ουσιαστικές και δικονομικές διατάξεις, τα οποία σε κάθε περίπτωση έχουν το τεκμήριο της δικαιοδοσίας.

β. Με προεδρικό διάταγμα που εκδίδεται με πρόταση των Υπουργών Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων και Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων καθορίζονται όλοι οι αναγκαίοι δικονομικοί κανόνες για τη συζήτηση της υπόθεσης ενώπιον του Μουφτή και την έκδοση των αποφάσεών του...

γ. Οι κληρονομικές σχέσεις των μελών της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης ρυθμίζονται από τις διατάξεις του Αστικού Κώδικα, εκτός εάν ο διαθέτης συντάξει ενώπιον συμβολαιογράφου δήλωση τελευταίας βούλησης, ... με αποκλειστικό περιεχόμενο της τη ρητή επιθυμία του να υπαχθεί η κληρονομική του διαδοχή στον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο. ..."

2. ... Διαθήκες που έχουν συνταχθεί πριν την έναρξη ισχύος του παρόντος και δεν έχει επέλθει κληρονομική διαδοχή αναπτύσσουν κανονικά τις έννομες συνέπειές τους κατά το χρόνο επαγωγής.

...»

58. Στην αιτιολογική έκθεση του ν. 4511/2018 επισημαίνεται ότι η νομολογία των εθνικών δικαστηρίων και η νομική επιστήμη έχουν αντιμετωπίσει διάφορα θέματα εφαρμογής του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου και το ζήτημα της ιεραρχίας ορισμένων διατάξεων στην εθνική έννομη τάξη, καθώς και της συμβατότητάς τους με το Σύνταγμα και τα ευρωπαϊκά πρότυπα στον τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Το θέμα αυτό εξακολουθεί να έχει βαρύτητα, λαμβανομένων υπόψη των εξελίξεων της νομικής επιστήμης και της νομολογίας σε τέτοια θέματα και της αλληλεπίδρασης μεταξύ της νομολογίας των ελληνικών δικαστηρίων και αυτής των διεθνών δικαστηρίων.

59. Η έκθεση αναγνωρίζει ότι η πολιτεία έχει παραμείνει αδρανής σε αυτό το θέμα επί 97 χρόνια, στη διάρκεια των οποίων οι αντιλήψεις, πρακτικές και παραδόσεις έχουν εξελιχθεί τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο.

60. Η έκθεση τονίζει ότι η πολιτεία δεν πρέπει να έχει το ρόλο απλού παρατηρητή σε μια νομική διαμάχη και θα πρέπει να παύσει να μεταθέτει στη δικαιοσύνη την επίλυση σημαντικών θεμάτων που επηρεάζουν τους Έλληνες πολίτες.

61. Μέχρι την ημερομηνία έκδοσης της παρούσας απόφασης, το προεδρικό διάταγμα του άρθρου 1 παρ. 4 στ. β' του παραπάνω νόμου δεν προκύπτει να είχε εκδοθεί.

III. ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΗ

A. Συνθήκες

1. *Διεθνείς συνθήκες που ρυθμίζουν την προστασία της θρησκευτικής ιδιαιτερότητας των Ελλήνων μουσουλμάνων*

62. Η προστασία των θρησκευτικών χαρακτηριστικών των Ελλήνων μουσουλμάνων εδράζεται σε τρεις διεθνείς συνθήκες: τη Συνθήκη των Αθηνών της 14ης Νοεμβρίου 1913, η οποία σκοπό είχε την ενίσχυση της ειρήνης και της φιλίας μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας, τη Συνθήκη των Σεβρών της 10ης Αυγούστου 1920, η οποία περιείχε διατάξεις περί προστασίας των μειονοτήτων (και συνήφθη μεταξύ της Ελλάδος, αφενός, και της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, της Γαλλίας, της Ιταλίας και της Ιαπωνίας, αφετέρου), και τη Συνθήκη Ειρήνης της Λωζάννης της 24ης Ιουλίου 1923 (η οποία συνήφθη μεταξύ της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, της Γαλλίας, της Ιταλίας, της

Ιαπωνίας, της Ελλάδος, της Ρουμανίας και του Κράτους των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων, αφενός, και της Τουρκίας, αφετέρου).

63. Το άρθρο 11 της Συνθήκης των Αθηνών προβλέπει τα εξής:

«8.1 Οι Μουφτίδες εκτός της αρμοδιότητος αυτών επί των καθαρώς θρησκευτικών υποθέσεων και της εποπτείας αυτών επί της διοικήσεως των Βακουφικών κτημάτων, ασκούν την εαυτών δικαιοδοσίαν μεταξύ Μουσουλμάνων επί γάμων, διαζυγίων, διατροφών (νεφακά), επιτροπειών, κηδεμονιών, χειραφεσίας ανηλίκων, ισλαμικών διαθηκών και διαδοχής εις θέσιν Μουτεβελλή (τεβλιέτ).

8.2 Αι παρά των Μουφτίδων εκδιδόμεναι αποφάσεις εκτελούνται υπό των αρμοδίων Ελληνικών Αρχών.

9. Ως προς τας κληρονομίας οι ενδιαφερόμενοι Μουσουλμάνοι δύνανται, μετά προηγουμένην συμφωνίαν, να προσφεύγωσι τω Μουφτί ως διαιτητή. Κατά της ούτως εκδοθείσης διαιτητικής αποφάσεως, έσονται δεκτά πάντα τα ενώπιον των Δικαστηρίων της Χώρας ένδικα μέσα, εκτός αν υπάρχει διάταξις περί του εναντίου ρητώς διατετυπωμένη.»

64. Το άρθρο 14 παρ. 1 της Συνθήκης των Σεβρών προβλέπει τα εξής:

«Η Ελλάς συμφωνεί να λάβη αναφορικώς προς τους μουσουλμάνους πάντα τα αναγκαιούνα μέτρα όπως κανονίση, συμφώνως προς τα μουσουλμανικά έθιμα, τα του οικογενειακού δικαίου και της προσωπικής καταστάσεως αυτών.»

65. Η Συνθήκη της Λωζάννης προβλέπει ειδικότερα:

Άρθρο 42 παρ. 1

«Η τουρκική Κυβέρνησις δέχεται να λάβη απέναντι των μη μουσουλμανικών μειονοτήτων, όσον αφορά την οικογενειακήν ή προσωπικήν αυτών κατάστασιν, πάντα τα κατάλληλα μέτρα όπως τα ζητήματα ταύτα κανονίζονται συμφώνως προς τα έθιμα των μειονοτήτων τούτων.»

Άρθρο 43

«Οι εις τας μη μουσουλμανικάς μειονότητας ανήκοντες Τούρκοι υπήκοοι δεν θα ώσιν υποχρεωμένοι να εκτελώσι πράξεις αποτελούσας παράβασιν της πίστεως ή των θρησκευτικών των εθίμων, ούτε θα περιπίπτωσιν εις ανικανότητά τινα αρνούμενοι να παραστήσωσιν ενώπιον των δικαστηρίων ή να εκτελέσωσι νόμιμόν τινα πράξιν κατά την ημέραν της εβδομαδιαίας των αναπαύσεως.

Ουχ ήττον η διάταξις αύτη δεν απαλλάσσει τους Τούρκους τούτους υπηκόους των υποχρεώσεων αίτινες επιβάλλονται εις πάντας τους λοιπούς Τούρκους υπηκόους προς τήρησιν της δημοσίας τάξεως.»

Άρθρο 45

«Τα αναγνωρισθέντα διά των διατάξεων του παρόντος τμήματος δικαιώματα εις τας εν Τουρκία μη μουσουλμανικάς μειονότητας, αναγνωρίζονται επίσης υπό της Ελλάδος εις τας εν τω εδάφει αυτής ευρισκομένας μουσουλμανικάς μειονότητας.»

2. Σύμβαση της Βιέννης περί του Δικαίου των Συνθηκών

66. Το άρθρο 30 («Εφαρμογή διαδοχικών συνθηκών αναφερομένων εις το αυτό αντικείμενον») της Σύμβασης της Βιέννης περί του Δικαίου των Συνθηκών προβλέπει τα εξής:

«1. Συμφώνως τω άρθρω 103 του Χάρτου των Ηνωμένων Εθνών, τα δικαιώματα και αι υποχρεώσεις των κρατών των συμβαλλομένων εις διαδοχικάς συνθήκας, αναφερομένας εις το αυτό αντικείμενον καθορίζονται κατά τας κατωτέρω παραγράφους:

2. Ότε η συνθήκη ορίζει ότι υπόκειται εις τας διατάξεις προγενεστέρας ή μεταγενεστέρας συνθήκης ή ότι δεν θα έδει να θεωρήται ασυμβίβαστος προς αυτάς, προέχουν αι διατάξεις της συνθήκης εις την οποίαν γίνεται η αναφορά.

3. Ότε άπαντες οι συμβαλλόμενοι εις προγενεστέραν συνθήκην τυγχάνουν επίσης συμβαλλόμενοι εις μεταγενεστέραν τοιαύτην, της πρώτης εξ αυτών μη καταργηθείσης, ή ανασταλείσης, συμφώνως προς το άρθρον 59, η προγενεστέρα συνθήκη εφαρμόζεται καθ' ο μέτρον αι διατάξεις ταύτης δεν συγκρούονται προς τας διατάξεις της μεταγενεστέρας τοιαύτης.»

3. Σύμβαση-Πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης σχετικά με την Προστασία των Εθνικών Μειονοτήτων

67. Το άρθρο 3 παρ. 1 της Σύμβασης αυτής, η οποία υιοθετήθηκε το 1995 και τέθηκε σε ισχύ στις 1 Φεβρουαρίου 1998 (και έχει υπογραφεί αλλά δεν έχει κυρωθεί από την Ελλάδα), προβλέπει τα εξής:

«Κάθε πρόσωπο που ανήκει σε μια εθνική μειονότητα έχει το δικαίωμα να επιλέγει ελεύθερα το να αντιμετωπίζεται ή όχι ως τέτοιο και κανένα μειονέκτημα δεν πρέπει να απορρέει από την επιλογή αυτή ή την άσκηση των συναφών δικαιωμάτων.»

68. Στην αιτιολογική έκθεση της Σύμβασης-Πλαισίου τονίζεται ότι το άρθρο 3 παρ. 1 «κατά πρώτο λόγο εγγυάται σε κάθε πρόσωπο που ανήκει σε μια εθνική μειονότητα την ελευθερία να επιλέγει αν θα αντιμετωπίζεται ως τέτοιο ή όχι. Η διάταξη αυτή παρέχει σε κάθε τέτοιο πρόσωπο το δικαίωμα να αποφασίσει αν επιθυμεί να υπαχθεί στο καθεστώς προστασίας της Σύμβασης-Πλαισίου» (παρ. 34). Στην έκθεση διευκρινίζεται ότι η παράγραφος αυτή «δεν συνεπάγεται δικαίωμα αυθαίρετης επιλογής ενός ατόμου να ανήκει σε οποιαδήποτε εθνική μειονότητα. Η υποκειμενική επιλογή του ατόμου συνδέεται άρρηκτα με αντικειμενικά κριτήρια που έχουν σχέση με την ταυτότητά του» (παρ. 35). Επίσης, η παρ. 1 «προβλέπει περαιτέρω ότι κανένα μειονέκτημα δεν πρέπει να απορρέει από την επιλογή που εγγυάται, ή από την άσκηση των δικαιωμάτων που συνδέονται με την επιλογή αυτή, [και ότι]... η διάταξη αυτή

σκοπό έχει να εξασφαλίσει ότι δεν θα θίγεται έμμεσα η απόλαυση της ελευθερίας επιλογής» (παρ. 36).

4. *Επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρίες*

69. Στο γενικό σχόλιό της υπ' αριθ. 6 σχετικά με την ισότητα και την εξάλειψη των διακρίσεων, το οποίο υιοθετήθηκε στις 26 Απριλίου 2018, η Επιτροπή για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρίες επανεπιβεβαίωσε την άποψή της ότι η έννοια της «διάκρισης» περιλαμβάνει διακρίσεις κατά:

«... όσων συνδέονται με πρόσωπο με αναπηρία. Αυτό το είδος διάκρισης είναι γνωστό ως 'διάκριση λόγω σχέσεως'. Το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 5 είναι ευρύ ούτως ώστε να καταπολεμήσει και να εξαλείψει κάθε κατάσταση ή και συμπεριφορά που συνιστά διάκριση και συνδέεται με αναπηρία. (παρ. 20)»

B. Πορίσματα διεθνών οργάνων

1. *Ηνωμένα Έθνη*

(α) **Επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών για την Εξάλειψη των Διακρίσεων κατά των Γυναικών**

70. Στις καταληκτικές της παρατηρήσεις της 2ας Φεβρουαρίου 2007 σχετικά με την Ελλάδα, η Επιτροπή εξέφρασε τις ανησυχίες της σχετικά με τη μη εφαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας περί γάμου και κληρονομιάς στη μουσουλμανική μειονότητα, φοβούμενη ότι η κατάσταση αυτή συνιστά διάκριση εις βάρος των μουσουλμάνων γυναικών κατά παράβαση του Συντάγματος της Ελλάδος και του άρθρου 16 της Σύμβασης για την Εξάλειψη Όλων των Μορφών Διακρίσεων κατά των Γυναικών.

71. Στις καταληκτικές της παρατηρήσεις επί της έβδομης περιοδικής έκθεσης της Ελλάδος, οι οποίες υιοθετήθηκαν κατά την 54η σύνοδό της (11 Φεβρουαρίου – 1 Μαρτίου 2013), η Επιτροπή επισήμανε τα εξής:

«36. Η Επιτροπή εκφράζει την ανησυχία της για την κατάσταση των γυναικών που ζουν στο Συμβαλλόμενο Κράτος στον τομέα του γάμου και της κληρονομιάς. Η Επιτροπή εξακολουθεί να ανησυχεί για την ασυνεπή εφαρμογή του δικαίου του Κράτους σε όλες τις κοινότητες. Σε αυτό το πλαίσιο, η Επιτροπή εκφράζει την ανησυχία της σχετικά με τη μη εφαρμογή της γενικής νομοθεσίας του Συμβαλλόμενου Κράτους στη Μουσουλμανική κοινότητα της Θράκης, σχετικά με το γάμο και την κληρονομιά...

37. Η Επιτροπή συνιστά στο Συμβαλλόμενο Κράτος να:

(α) εναρμονίσει πλήρως την εφαρμογή του δικαίου της Σαρία σε τοπικό επίπεδο και του γενικού δικαίου του Συμβαλλόμενου Κράτους με τις διατάξεις της Σύμβασης για μη διακριτική μεταχείριση, ιδίως όσον αφορά το γάμο και την κληρονομιά.

...»

(β) Επιτροπή για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα που συστάθηκε βάσει του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα

72. Σε έγγραφό της με ημερομηνία 25 Απριλίου 2005 με τίτλο «Εξέταση των εκθέσεων που υπέβαλαν τα Συμβαλλόμενα Κράτη βάσει του άρθρου 40 της Σύμβασης», η Επιτροπή για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα παρατηρούσε τα εξής σχετικά με την Ελλάδα:

«8. Η Επιτροπή εκφράζει τις ανησυχίες της σχετικά με τα κωλύματα που ενδέχεται να αντιμετωπίζουν οι μουσουλμάνες λόγω της μη εφαρμογής του γενικού δικαίου της Ελλάδος στη μουσουλμανική μειονότητα σε θέματα όπως ο γάμος και η κληρονομιά (άρθρα 3 και 23).

Η Επιτροπή παροτρύνει το κράτος-μέλος να ευαισθητοποιήσει τις μουσουλμάνες σχετικά με τα δικαιώματά τους και τις δυνατότητες άσκησής τους, και να μεριμνήσει ώστε να ωφελούνται από τις διατάξεις του ελληνικού αστικού δικαίου.»

73. Σε επόμενο έγγραφό της με ημερομηνία 23 Ιανουαρίου 2014, η Επιτροπή για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα αναπαρήγαγε την απάντηση της Ελληνικής Κυβέρνησης, η οποία έχει ως εξής:

«Εφαρμογή του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου σε θέματα οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης (παρ. 8 των καταληκτικών παρατηρήσεων της Επιτροπής)

59. Ο νόμος προβλέπει τη δυνατότητα εφαρμογής του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου σε θέματα οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης. Το αν θα χρησιμοποιηθεί ο Ιερός Μουσουλμανικός Νόμος ή ο Αστικός Κώδικας στις παραπάνω υποθέσεις επιλέγουν τα ίδια τα μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας. Όπως προκύπτει από υποθέσεις που αφορούν γυναίκες της μειονότητας τα τελευταία χρόνια, η επιλογή αυτή είναι μια πραγματικότητα στη Θράκη.

60. Τα μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης είναι απολύτως ελεύθερα να απευθύνονται στα πολιτικά δικαστήρια ή στους κατά τόπους μουφτήδες. Σε περίπτωση που επιλέξουν τα πρώτα, εφαρμόζεται η γενική νομοθεσία. Σε περίπτωση που επιλέξουν τον μουφτή, εφαρμόζεται ο Ιερός Μουσουλμανικός Νόμος στο βαθμό που οι κανόνες του δεν έρχονται σε σύγκρουση με τις θεμελιώδεις αξίες της ελληνικής κοινωνίας και της ελληνικής έννομης και συνταγματικής τάξης. Ο νόμος προβλέπει ότι τα δικαστήρια δεν εκτελούν αποφάσεις των μουφτήδων που αντίκεινται στο Σύνταγμα. Εν

προκειμένω, οι αποκλίσεις από τις διατάξεις του αστικού δικαίου είναι ελάχιστες: βάσει της παραπάνω αρχής, δεν επιτρέπονται πρακτικές όπως η πολυγαμία, ο γάμος ανηλίκου χωρίς δικαστική άδεια, ο γάμος δι' αντιπροσώπου, το μονομερές διαζύγιο με αποπομπή της συζύγου από τον σύζυγο κ.λπ.

61. Η Ελλάδα είναι σταθερά προσηλωμένη στον ουσιαστικό έλεγχο των αποφάσεων των μουφτήδων σε τέτοια θέματα από τα ελληνικά δικαστήρια, εξασφαλίζοντας έτσι ότι η νομική ισχύς ή και η εκτέλεσή τους δεν αντιβαίνουν στο Σύνταγμα και τις σχετικές παγκόσμιες και περιφερειακές συνθήκες για τα δικαιώματα του ανθρώπου, ιδίως όσον αφορά τα δικαιώματα των γυναικών και των παιδιών.

62. Λαμβάνοντας υπόψη τις εκφρασμένες προτιμήσεις και τις αναδυόμενες τάσεις στην πλειοψηφία της μουσουλμανικής μειονότητας σε θρησκευτικά, κοινωνικά και νομικά θέματα, η Ελλάδα θα μελετήσει πιθανές αναπροσαρμογές όσον αφορά την εφαρμογή του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου στη Θράκη, λαμβάνοντας με το παρόν έγγραφο υπόψη τις νομικές υποχρεώσεις της και τις πιθανές αλλαγές των επιθυμιών της ίδιας της μουσουλμανικής μειονότητας.

63. Τέλος, είναι σημαντικό να διευκρινιστεί ότι δεν υπάρχουν "παράλληλες έννομες τάξεις" ή "χωριστές κοινωνίες" στην Ελλάδα, ανάλογα με το θρήσκευμα των ελλήνων πολιτών. Οι μουσουλμάνες που είναι μέλη της μειονότητας εντάσσονται πλήρως στις πολιτικές για την ισότητα των δύο φύλων και συμμετέχουν σε σχετικά προγράμματα που υλοποιούν οι αρμόδιες αρχές.»

2. Συμβούλιο της Ευρώπης

(α) Επίτροπος Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Συμβουλίου της Ευρώπης

74. Ο Επίτροπος Thomas Hammarberg ηγήθηκε αντιπροσωπείας που επισκέφθηκε την Ελλάδα, συμπεριλαμβανομένης της περιοχής του Έβρου, από τις 8 έως τις 10 Δεκεμβρίου 2008. Στη διάρκεια της επίσκεψης ο Επίτροπος είχε συζητήσεις με τις κρατικές αρχές και με μη κυβερνητικές, εθνικές και διεθνείς οργανώσεις σχετικά με ορισμένα θέματα δικαιωμάτων του ανθρώπου, μεταξύ των οποίων τα δικαιώματα των μειονοτήτων. Ο Επίτροπος επίσης είχε συναντήσεις με μέλη μειονοτικών ομάδων.

75. Στην έκθεσή του ο Επίτροπος επισήμανε τα εξής:

«...

III. Ο Μουφτής και η εφαρμογή του νόμου της Σαρία στην Ελλάδα:

Ο Επίτροπος λαμβάνει υπόψη τις πολύ σοβαρές ανησυχίες που έχουν εκφραστεί από αρμόδιους εθνικούς και διεθνείς οργανισμούς για την εφαρμογή του νόμου της Σαρία σε Έλληνες Μουσουλμάνους πολίτες της Θράκης, όσον αφορά θέματα οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου, από τον Μουφτή που έχει διοριστεί από το Ελληνικό Κράτος. Δεδομένων των ζητημάτων της ασυμβατότητας αυτής της πρακτικής με τα ευρωπαϊκά και διεθνή πρότυπα ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ο Επίτροπος συνιστά την αναθεώρησή της από τις αρχές, με την ταυτόχρονη θεσμοθέτηση ανοικτού και διαρκούς διαλόγου με τους εκπροσώπους της Μουσουλμανικής μειονότητας για όλα τα θέματα που τους επηρεάζουν στην

καθημερινή τους ζωή και τα ανθρώπινα δικαιώματά τους, σύμφωνα με τα πρότυπα του Συμβουλίου της Ευρώπης.

...

33. Ο Επίτροπος σημειώνει ότι το 2007, η Επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών για την Καταπολέμηση των Διακρίσεων κατά των Γυναικών (CEDAW) εξέφρασε τις ανησυχίες της για την "μη εφαρμογή στην Ελλάδα του γενικού δικαίου επί θεμάτων γάμου και κληρονομιάς στην Μουσουλμανική μειονότητα", που οδηγεί σε "αθέμιτες διακρίσεις σε βάρος Μουσουλμάνων γυναικών, σε αντίθεση με το Ελληνικό Σύνταγμα και το άρθρο 16 [της Σύμβασης για την καταπολέμηση όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών]...

34. Ο Επίτροπος γνωρίζει ότι η απόφαση για την συνέχιση της εφαρμογής του Νόμου της Σαρία στο οικογενειακό και κληρονομικό δίκαιο μπορεί να ληφθεί από τα μέλη της Μουσουλμανικής μειονότητας στην Θράκη, τα οποία έχουν, κατ' αρχήν, το δικαίωμα να επιλέξουν μεταξύ ελληνικού αστικού δικαίου και Νόμου της Σαρία. Πρέπει να σημειωθεί, πάντως, ότι υπάρχουν εξαιρέσεις στο κληρονομικό δίκαιο, όπου εφαρμόζεται αυστηρά ο Νόμος της Σαρία. Ο Επίτροπος ενημερώθηκε επίσης ότι ο Νόμος της Σαρία πρέπει να εφαρμόζεται, κατ' αρχήν, στην έκταση που οι κανόνες του δεν βρίσκονται σε αντίθεση με την Ελληνική συνταγματική δημόσια τάξη. Πράγματι, ο ν. 1920/1991 (περί Μουφτήδων) προβλέπει ότι τα εθνικά δικαστήρια, σε περιπτώσεις διαφορών, δεν εφαρμόζουν τις αποφάσεις του Μουφτή που είναι αντίθετες με το Ελληνικό Σύνταγμα. Μία πρόσφατη γνωμοδότηση, όμως, εγείρει σοβαρές αμφιβολίες και ανησυχία για την αποτελεσματικότητα του δικαστικού ελέγχου και επανεξέτασης των δικαστικών αποφάσεων του Μουφτή, όπως διεξάγεται από τα εσωτερικά αστικά δικαστήρια.

35. Ο Επίτροπος συμπεριφέρει τα σχόλια των παραπάνω αρμόδιων εθνικών και διεθνών οργανισμών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, των οποίων οι εκθέσεις δείχνουν με σαφήνεια ότι η πρακτική του Νόμου της Σαρία, όπως επισκοπήθηκε παραπάνω, βασίζεται κυρίως σε συνθήκες των αρχών του 20ού αιώνα που συνήφθησαν μεταξύ Ελλάδας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στη συνέχεια Τουρκίας, εγείρει σοβαρά ζητήματα συμβατότητας με τις δεσμεύσεις τις Ελλάδας, ύστερα από την κύρωση, μετά το 1948, των σημαντικότερων διεθνών και ευρωπαϊκών συνθηκών για τα ανθρώπινα δικαιώματα, ιδίως αυτά που σχετίζονται με τα δικαιώματα του παιδιού και της γυναίκας, τα οποία θα πρέπει σε κάθε περίπτωση να εφαρμόζονται και να κατισχύουν.

36. Σε πολλές περιπτώσεις, κατά τη διάρκεια της συζήτησης που είχε ο Επίτροπος στην Αλεξανδρούπολη με τα παραπάνω μέλη της Μουσουλμανικής μειονότητας, επισημάνθηκε η ευχή για κατίσχυση και εφαρμογή των "ευρωπαϊκών προτύπων" στην Μουσουλμανική μειονότητα. Σε αυτές τις συζητήσεις, στον Επίτροπο δόθηκε η εντύπωση ότι ένα μεγάλο μέρος μειονοτικών δεν θέλουν να εμπίπτουν, ούτε καν με το δικαίωμα επιλογής, στον Νόμο της Σαρία και θα υποδέχονταν πολύ ευνοϊκά την κατάργησή του στην Ελλάδα. Ταυτόχρονα, μία τέτοια εξέλιξη θα άνοιγε το δρόμο στην δυνατότητα της άμεσης εκλογής του Μουφτή από τα μέλη της Μουσουλμανικής μειονότητας, μία προοπτική που φαίνεται να εύχονται τα περισσότερα μέλη της μειονότητας.

VI. Συμπεράσματα και Συστάσεις

...

41. Ο Επίτροπος επιθυμεί να υπογραμμίσει σε αυτό το πλαίσιο ότι κάθε υποχρέωση που μπορεί να προέρχεται από την Συνθήκη Ειρήνης της Λωζάννης του 1923, ή από κάθε άλλη συνθήκη των αρχών του 20ού αιώνα, θα πρέπει να εξετάζεται και να ερμηνεύεται σε πλήρη και ουσιαστική συμμόρφωση προς τις υπόλοιπες υποχρεώσεις που έχουν αναληφθεί με την κύρωση των ευρωπαϊκών και διεθνών πράξεων για τα ανθρώπινα δικαιώματα.»

(β) Επιτροπή Νομικών Υποθέσεων και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης

76. Σε έκθεση που εξέδωσε στις 21 Απριλίου 2009 με τίτλο «Θρησκευτική ελευθερία και άλλα ανθρώπινα δικαιώματα μη μουσουλμανικών μειονοτήτων στην Τουρκία και της μουσουλμανικής μειονότητας στη Θράκη (ανατολική Ελλάδα)», η Επιτροπή Νομικών Υποθέσεων και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης επισήμανε τα εξής:

«55. Η εφαρμογή του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου ενδέχεται επίσης να δημιουργεί προβλήματα, και ο εισηγητής ανησυχεί ιδιαίτερα για το γεγονός ότι, σύμφωνα με πληροφορίες εμπειρογνώμονα της Επιτροπής, 99% των αποφάσεων των μουφτήδων επικυρώνονται από τα ελληνικά δικαστήρια, ακόμα και όταν παραβιάζουν τα δικαιώματα της γυναίκας και του παιδιού που κατοχυρώνονται στο Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών.»

77. Στις 27 Ιανουαρίου 2016 απεστάλη στην Επιτροπή Νομικών Υποθέσεων και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων πρόταση ψηφίσματος με τίτλο «Συμβατότητα του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών: μπορούν να Συμβαλλόμενα Κράτη της Σύμβασης να υπογράψουν τη Διακήρυξη του Καΐρου;». Στη συνεδρίασή της στο Στρασβούργο στις 19 Απριλίου 2016 η Επιτροπή διόρισε εισηγητή. Στην εισήγησή του με ημερομηνία 7 Οκτωβρίου 2016 ο εισηγητής επισήμανε τα εξής:

«...»

4. Εφαρμογή του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου στο σύνολο ή μέρος της επικράτειας κρατους-μέλους του Συμβουλίου της Ευρώπης

4.1 Δυτική Θράκη

41. Σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λωζάννης της 24ης Ιουλίου 1923, η Ελλάδα αναγνώρισε την ύπαρξη μόνο μίας μειονότητας στην ελληνική επικράτεια, της ‘μουσουλμανικής’ μειονότητας της Δυτικής Θράκης (στη βορειοανατολική Ελλάδα). Οι ‘μουσουλμάνοι κάτοικοι της Δυτικής Θράκης’ και οι ‘Έλληνες κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης’ εξαιρέθηκαν ρητά από την υποχρεωτική ανταλλαγή

πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας που πραγματοποιήθηκε σύμφωνα με τη Σύμβαση περί Ανταλλαγής των Ελληνικών και Τουρκικών Πληθυσμών, η οποία υπεγράφη στη Λωζάννη στις 30 Ιανουαρίου 1923. Το ελληνικό δίκαιο επιτρέπει στους έλληνες πολίτες που είναι μουσουλμάνοι στο θρήσκευμα και κάτοικοι Δυτικής Θράκης να χρησιμοποιούν τον Ισλαμικό Ιερό Νόμο ως παράλληλο νομικό σύστημα ιδιωτικού δικαίου. Ο νόμος εκχωρεί στους μουφτήδες εξουσία να εκδικάζουν κληρονομικές διαφορές μουσουλμάνων (ν. 2345/1920).

42. Από το 1990 υπήρξαν πέντε μουφτήδες στη Θράκη: τρεις επίσημα διορισμένοι από το Ελληνικό Κράτος και δύο εκλεγμένοι από τη μειονότητα τους οποίους δεν αναγνώριζαν οι ελληνικές αρχές, γεγονός που προκάλεσε διαφορές και οδήγησε το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου να διαπιστώσει παραβιάσεις του άρθρου 9 της Σύμβασης.

43. Θεωρητικά, κάθε έλληνας μουσουλμάνος μπορεί να επιλέγει ελεύθερα αν θα απευθυνθεί σε μουφτή ή σε ελληνικό δικαστήριο. Όμως, αυτό το δικαίωμα επιλογής ερμηνεύεται πολύ στενά από τον Άρειο Πάγο και η συνύπαρξη αυτού του παράλληλου νομικού συστήματος έχει προκαλέσει έντονη κριτική. Με την υπ' αριθ. 1097/2007 απόφασή του της 16ης Μαΐου 2007, ο Άρειος Πάγος αναγνώρισε ότι για τους έλληνες μουσουλμάνους η κληρονομία ακινήτων καθαρής ιδιοκτησίας διέπεται αυστηρά από τον 'Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο' και όχι από τον Αστικό Κώδικα. Σύμφωνα με τον 'Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο', δεν είναι δυνατή, μεταξύ άλλων, η εκ διαθήκης διαδοχή...

44. Επιπλέον, η εφαρμογή του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου στη Δυτική Θράκη θίγει τις γυναίκες. Επισημαίνεται ότι οι μουφτήδες έχουν τελέσει αρκετούς μουσουλμανικούς γάμους δι' αντιπροσώπου, χωρίς τη ρητή συγκατάθεση της νύφης, η οποία ορισμένες φορές είναι ανήλικη. Όσον αφορά στα κληρονομικά θέματα, έχει κατατεθεί από γυναίκα που είναι μέλος της μουσουλμανικής μειονότητας προσφυγή κατά της Ελλάδος στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Η προσφεύγουσα αμφισβητεί απόφαση του Αρείου Πάγου με την οποία κηρύχθηκε άκυρη η διαθήκη μουσουλμάνου με την οποία κατέλειπε την περιουσία του στη σύζυγό του διότι η διαθήκη αυτή ήταν αντίθετη με τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο.

45. Τέλος, ο Επίτροπος Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Συμβουλίου της Ευρώπης έχει ρητά δηλώσει ότι τάσσεται 'υπέρ της κατάργησης των δικαστικών αρμοδιοτήτων των μουφτήδων λόγω των προαναφερθέντων σοβαρών ζητημάτων συμβατότητας της πρακτικής αυτής με τα διεθνή και ευρωπαϊκά πρότυπα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων'.»

IV. ΔΙΚΑΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

78. Οι σχετικές διατάξεις του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2000/C 364/01) προβλέπουν τα εξής:

Άρθρο 21

Απαγόρευση διακρίσεων

«1. Απαγορεύεται κάθε διάκριση ιδίως λόγω φύλου, φυλής, χρώματος, εθνοτικής καταγωγής ή κοινωνικής προέλευσης, γενετικών χαρακτηριστικών, γλώσσας, θρησκείας ή πεποιθήσεων, πολιτικών

φρονημάτων ή κάθε άλλης γνώμης, ιδιότητας μέλους εθνικής μειονότητας, περιουσίας, γέννησης, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού.

2. Εντός του πεδίου εφαρμογής της Συνθήκης ίδρυσης της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και της Συνθήκης της Ευρωπαϊκής Ένωσης και με την επιφύλαξη των ειδικών διατάξεων των Συνθηκών αυτών, απαγορεύεται κάθε διάκριση λόγω ιθαγενείας.»

79. Επιπλέον, η Οδηγία 2000/78/EK του Συμβουλίου της 27ης Νοεμβρίου 2000 για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία προβλέπει τα εξής:

Άρθρο 1

Σκοπός

«Σκοπός της παρούσας οδηγίας είναι η θέσπιση γενικού πλαισίου για την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων, ειδικών αναγκών, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού στον τομέα της απασχόλησης και της εργασίας, προκειμένου να υλοποιηθεί η αρχή της ίσης μεταχείρισης στα κράτη-μέλη.»

Άρθρο 2

Η έννοια των διακρίσεων

«1. Για τους σκοπούς της παρούσας οδηγίας, η αρχή της ίσης μεταχείρισης σημαίνει την απουσία άμεσης ή έμμεσης διάκρισης για έναν από τους λόγους που αναφέρονται στο άρθρο 1.

2. Για τους σκοπούς της παραγράφου 1:

(α) συντρέχει άμεση διάκριση όταν, για έναν από τους λόγους που αναφέρονται στο άρθρο 1, ένα πρόσωπο υφίσταται μεταχείριση λιγότερο ευνοϊκή από αυτήν την οποία υφίσταται, υπέστη ή θα υφίστατο σε ανάλογη κατάσταση ένα άλλο πρόσωπο, ...»

80. Στις 17 Ιουλίου 2008, στην υπόθεση υπ' αριθ. C-303/06, *S. Coleman κατά Attridge Law και Steve Law* (ECLI:EU:C:2008:415), το Τμήμα Μείζονος Συνθέσεως του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης επιλήφθηκε του ζητήματος κατά πόσον η Οδηγία 2000/78/EK του Συμβουλίου της 27ης Νοεμβρίου 2000 για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία πρέπει να ερμηνεύεται ως απαγορεύουσα τις άμεσες διακρίσεις, εν προκειμένω για λόγους αναπηρίας, μόνο σε σχέση με εργαζόμενο ο οποίος έχει ο ίδιος το προστατευόμενο χαρακτηριστικό, ή αν η αρχή της ίσης μεταχείρισης και της απαγόρευσης των άμεσων διακρίσεων εφαρμόζεται εξίσου σε εργαζόμενο που τυγχάνει λιγότερο ευνοϊκής μεταχείρισης λόγω αναπηρίας του τέκνου του, του οποίου έχει την κύρια φροντίδα λόγω της κατάστασής του. Εν προκειμένω, το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατέληξε στην εξής κρίση:

«56. ... η Οδηγία 2000/78 και, μεταξύ άλλων, τα άρθρα 1 και 2, παράγραφοι 1 και 2, στοιχείο α', πρέπει να ερμηνευθούν υπό την έννοια ότι η απαγόρευση των άμεσων δυσμενών διακρίσεων δεν περιορίζεται μόνο στα άτομα με ειδικές ανάγκες. Όταν ένας εργοδότης αντιμετωπίζει έναν υπάλληλο χωρίς ειδικές ανάγκες κατά τρόπο λιγότερο ευνοϊκό απ' ό,τι αντιμετωπίζει, αντιμετωπίζει ή θα αντιμετωπίζει άλλον υπάλληλο σε παρεμφερή κατάσταση και αποδεικνύεται ότι ο υπάλληλος αυτός υφίσταται δυσμενή μεταχείριση λόγω των ειδικών αναγκών του τέκνου του, στο οποίο παρέχει, κατά κύριο λόγο, τις απαραίτητες φροντίδες, η μεταχείριση αυτή προσκρούει στην απαγόρευση των άμεσων δυσμενών διακρίσεων του άρθρου 2, παράγραφος 2, στοιχείο α', της Οδηγίας αυτής.»

81. Στις 16 Ιουλίου 2015, στην υπόθεση υπ' αριθ. C-83/14, *CHEZ Razpredelenie Bulgaria AD* (ECLI:EU:C:2015:480), το Τμήμα Μείζονος Συνθέσεως του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης επιλήφθηκε του ζητήματος της διάκρισης λόγω σχέσεως ('discrimination by association') επί τη βάση της εθνοτικής προέλευσης, σε σχέση με την ερμηνεία της Οδηγίας 2000/43/EK του Συμβουλίου της 29ης Ιουνίου 2000 περί εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης προσώπων ασχέτως φυλετικής ή εθνοτικής τους καταγωγής και του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και ειδικότερα αν η αρχή της ίσης μεταχείρισης εφαρμόζεται μόνο σε πρόσωπα που έχουν πράγματι το οικείο φυλετικό ή εθνοτικό χαρακτηριστικό ή και σε πρόσωπα τα οποία, παρόλο που δεν ανήκουν τα ίδια στην οικεία φυλή ή εθνότητα, εντούτοις υφίστανται λιγότερο ευνοϊκή μεταχείριση για τους λόγους αυτούς. Το σχετικό απόσπασμα της απόφασης έχει ως εξής:

«56. ... η νομολογία του Δικαστηρίου, ήδη υπομνησθείσα στη σκέψη 42 της παρούσας αποφάσεως, δυνάμει της οποίας το πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2000/43 δεν μπορεί, λαμβανομένων υπόψη του αντικειμένου της Οδηγίας και της φύσεως των δικαιωμάτων στην προστασία των οποίων αποσκοπεί, να ορισθεί στενώς, είναι ικανή να δικαιολογήσει ερμηνεία κατά την οποία η αρχή της ίσης μεταχειρίσεως στην οποία αναφέρεται η ως άνω Οδηγία δεν έχει εφαρμογή σε συγκεκριμένη κατηγορία προσώπων, αλλά εφαρμόζεται σε σχέση με τους λόγους που αναφέρονται στο άρθρο 1 αυτής, ώστε να είναι δυνατή η εφαρμογή της και σε πρόσωπα τα οποία, καίτοι δεν ανήκουν τα ίδια στην οικεία φυλή ή εθνότητα, εντούτοις υφίστανται μεταχείριση λιγότερο ευνοϊκή ή περιέρχονται σε μειονεκτική θέση για έναν από αυτούς τους λόγους (βλ., κατ' αναλογία, απόφαση *Coleman*, C-303/06, EU:C:2008:415, σκέψεις 38 και 50).»

V. ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

82. Όπως προκύπτει από τα έγγραφα που βρίσκονται στη διάθεση του Δικαστηρίου σχετικά με τη νομοθεσία των κρατών-μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης, ο Ιερός Μουσουλμανικός Νόμος μπορεί να εφαρμόζεται σε όλα αυτά τα κράτη ως πηγή αλλοδαπού δικαίου σε περίπτωση σύγκρουσης δικαίων στο πλαίσιο του ιδιωτικού διεθνούς δικαίου. Στις περιπτώσεις αυτές, όμως, ο ισλαμικός νόμος δεν εφαρμόζεται ως τέτοιος, αλλά ως το δίκαιο ενός (μη Ευρωπαϊκού) κυρίαρχου κράτους, με την επιφύλαξη των επιταγών δημόσιας τάξης. Εκτός της σφαίρας του ιδιωτικού διεθνούς δικαίου μόνον ένα κράτος (η Γαλλία) έχει επίσημα εφαρμόσει κάποιες διατάξεις του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου σε πολίτες ενός από τα υπερπόντια εδάφη του (Μαγιότ). Όμως, η εφαρμογή αυτών των διατάξεων περιορίστηκε και εν τέλει έπαυσε το 2011.

83. Σε ένα άλλο κράτος (Ηνωμένο Βασίλειο), το Μάιο του 2016 η κυβέρνηση ανέθεσε σε ανεξάρτητο όργανο τη σύνταξη έκθεσης σχετικά με την εφαρμογή του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου (στην Αγγλία και την Ουαλία) προκειμένου να μελετήσει αν «γίνεται κακή χρήση του ή αν εφαρμόζεται με τρόπο ασυμβίβαστο με το εθνικό δίκαιο της Αγγλίας και της Ουαλίας, και ιδίως αν υπάρχουν πρακτικές διακρίσεων εις βάρος γυναικών που προσφεύγουν σε συμβούλια που εφαρμόζουν τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο [‘sharia councils’]». Στην έκθεση που εξέδωσε το Φεβρουάριο του 2018, το ανεξάρτητο όργανο αναφέρει ότι «τα συμβούλια που εφαρμόζουν τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο στερούνται νομικής υπόστασης και οι αποφάσεις τους δεν είναι νομικά δεσμευτικές βάσει του αστικού δικαίου. Αν και ο Ιερός Μουσουλμανικός Νόμος αποτελεί πηγή καθοδήγησης για πολλούς μουσουλμάνους, τα συμβούλια που τον εφαρμόζουν δεν έχουν νομική δικαιοδοσία στην Αγγλία και την Ουαλία. Έτσι, σε περίπτωση που απόφαση ή σύσταση συμβουλίου που εφαρμόζει τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο είναι ασυμβίβαστη με το εθνικό δίκαιο (συμπεριλαμβανομένων των πολιτικών ισότητας όπως ο Νόμος περί Ισότητας του 2010), υπερισχύει το εθνικό δίκαιο. Τα συμβούλια που εφαρμόζουν τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο θα παρανομούν σε περίπτωση που επιχειρήσουν να αποκλείσουν το εθνικό δίκαιο. Αν και δεν αξιώνουν ότι οι αποφάσεις τους είναι νομικά

δεσμευτικές, στην πράξη ενεργούν με αποφασιστική αρμοδιότητα όταν επιλαμβάνονται υποθέσεων ισλαμικών διαζυγίων.»

ΝΟΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

I. ΠΡΟΒΑΛΛΟΜΕΝΗ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 14 ΤΗΣ ΣΥΜΒΑΣΗΣ ΣΕ ΣΥΝΔΥΑΣΜΟ ΜΕ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 1 ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟΥ

84. Η προσφεύγουσα επικαλείται παραβίαση του άρθρου 6 παρ. 1 της Σύμβασης, μεμονωμένα και σε συνδυασμό με το άρθρο 14 της Σύμβασης και το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης. Βάσει του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου, υποστηρίζει ότι με την εφαρμογή του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου αντί του Αστικού Κώδικα επί της διαθήκης του συζύγου της, ο Άρειος Πάγος της στέρησε τα τρία τέταρτα της κληρονομίας της. Βάσει του άρθρου 6 παρ. 1, παραπονείται ότι ο Άρειος Πάγος αρνήθηκε στην περίπτωση της να εφαρμόσει τις διατάξεις του κοινού δικαίου που εφαρμόζεται σε όλους τους Έλληνες πολίτες και έκρινε τη διαφορά βάσει του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου, παρόλο που ο σύζυγός της είχε συντάξει τη διαθήκη του βάσει των διατάξεων του Αστικού Κώδικα. Επικαλούμενη το άρθρο 6 παρ. 1 σε συνδυασμό με το άρθρο 14, ισχυρίζεται επίσης ότι υπέστη διακριτική μεταχείριση λόγω θρησκείας.

85. Καθώς το Δικαστήριο είναι κυρίαρχο όσον αφορά στον νομικό χαρακτηρισμό των πραγματικών περιστατικών μιας υπόθεσης, δεν το δεσμεύει ο χαρακτηρισμός τους από τον προσφεύγοντα ή την Κυβέρνηση. Βάσει της αρχής *jura novit curia*, έχει π.χ. αυτεπάγγελα εξετάσει παράπονα βάσει άρθρων ή παραγράφων που δεν είχαν επικαλεστεί οι διάδικοι. Ένα παράπονο χαρακτηρίζεται από τα προβαλλόμενα πραγματικά περιστατικά και όχι μόνον από τους νομικούς λόγους ή τα επιχειρήματα που επικαλείται ο προσφεύγων (βλ. *Şerife Yiğit κατά Τουρκίας*, αριθ. 3976/05, παρ. 52, 2 Νοεμβρίου 2010, και *Radomilija κ.λπ. κατά Κροατίας* [GC], αριθ. 37685/10 και 22768/10, παρ. 123-126, 20 Μαρτίου 2018, και τις εκεί παραπομπές).

86. Το Δικαστήριο θεωρεί ότι, αφού το βασικό ζήτημα της κρινόμενης υπόθεσης είναι η άρνηση του Αρείου Πάγου να εφαρμόσει το δίκαιο της κληρονομίας όπως ορίζεται στον Αστικό Κώδικα για λόγους που συνδέονται με το μουσουλμανικό θρήσκευμα του συζύγου της προσφεύγουσας και διαθέτη, το κύριο θέμα που ανακύπτει

είναι αν υπήρξε διαφορετική μεταχείριση που ενδεχομένως συνιστά διάκριση σε σύγκριση με την εφαρμογή του κληρονομικού δικαίου, όπως ορίζεται στον Αστικό Κώδικα, σε πρόσωπα που επιθυμούν να ωφεληθούν από μια διαθήκη που συντάσσεται από διαθέτη που δεν ανήκει στο μουσουλμανικό θρήσκευμα. Ως εκ τούτου, θα εξετάσει την υπόθεση μόνον βάσει του άρθρου 14 της Σύμβασης σε συνδυασμό με το άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης.

Οι διατάξεις αυτές προβλέπουν τα εξής:

Άρθρο 14 της Σύμβασης

«Η χρήση των αναγνωριζομένων εν τη παρούση Συμβάσει δικαιωμάτων και ελευθεριών δέον να εξασφαλισθή ασχέτως διακρίσεως... θρησκείας... ή άλλης καταστάσεως.»

Άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου

«Παν φυσικόν ή νομικόν πρόσωπον δικαιούται σεβασμού της περιουσίας του. Ουδείς δύναται να στερηθή της ιδιοκτησίας αυτού ειμή δια λόγους δημοσίας ωφελείας και υπό τους προβλεπομένους, υπό του νόμου και των γενικών αρχών του διεθνούς δικαίου όρους.

Αι προαναφερόμεναι διατάξεις δεν θίγουν το δικαίωμα παντός Κράτους όπως θέση εν ισχύϊ Νόμους ους ήθελε κρίνει αναγκαίους προς ρύθμισιν της χρήσεως αγαθών συμφώνως προς το δημόσιον συμφέρον ή προς εξασφάλισιν της καταβολής φόρων ή άλλων εισφορών ή προστίμων.»

A. Επί του παραδεκτού

1. Μη εξάντληση των εσωτερικών ένδικων μέσων

87. Κατ' αρχάς, η Κυβέρνηση προέβαλε ένσταση μη εξάντλησης των εσωτερικών ένδικων μέσων από την προσφεύγουσα. Τονίζει ότι στην αίτηση αναίρεσής της κατά της απόφασης υπ' αριθ. 183/2015 του Εφετείου Θράκης της 15ης Δεκεμβρίου 2015, μετά την αναπομπή της υπόθεσης από τον Άρειο Πάγο για περαιτέρω εκδίκαση (βλ. παραπάνω παρ. 21), η προσφεύγουσα διατύπωσε νέους ισχυρισμούς, τους οποίους δεν είχε αντιμετωπίσει ούτε η υπ' αριθ. 1862/2013 απόφαση του Αρείου Πάγου ούτε η νομολογία του επί του επίμαχου ζητήματος. Βάσει αυτών των νέων ισχυρισμών, η προσφεύγουσα ζητούσε από τον Άρειο Πάγο να αποφανθεί αν υπήρξε παραβίαση των άρθρων 6 παρ. 1 και 14 της Σύμβασης, καθώς και του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης. Συνεπώς, όφειλε να είχε αναμείνει την απόφαση του Αρείου Πάγου επί της αίτησής αναίρεσής της και μόνον τότε να προσφύγει στο Δικαστήριο εφόσον η απόφαση αυτή, η οποία τελικά εκδόθηκε στις 6 Απριλίου 2017, ήταν δυσμενής για την ίδια.

88. Η προσφεύγουσα υποστηρίζει ότι η απόφαση του Αρείου Πάγου της 7ης Οκτωβρίου 2013 (βλ. παραπάνω παρ. 18) είναι οριστική εφόσον, σύμφωνα με το άρθρο 562 παρ. 1 του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας (βλ. παραπάνω παρ. 34), το δικαστήριο δεν μπορεί να επανέλθει και να επανεξετάσει τους ίδιους λόγους αναίρεσης που έχουν ήδη προβληθεί ενώπιόν του. Επιπλέον, υποχρεώθηκε να καταθέσει νέα αίτηση αναίρεσης προκειμένου να προετοιμάσει την άμυνά της ενώπιον των τουρκικών δικαστηρίων, καθώς η διαδικασία ενώπιον των δικαστηρίων αυτών αφορούσε την τελεσιδικία της απόφασης υπ' αριθ. 183/2015 του Εφετείου Θράκης και οι αδελφές του κληρονομούμενου υποστήριζαν ότι η προσφεύγουσα όφειλε να καταθέσει νέα αίτηση αναίρεσης στον Άρειο Πάγο, ισχυρισμός που έγινε δεκτός από το Πρωτοδικείο Κωνσταντινουπόλεως με αποτέλεσμα να αναβληθεί η εκδίκαση της υπόθεσης (βλ. παραπάνω παρ. 31).

89. Το Δικαστήριο επαναλαμβάνει ότι, σύμφωνα με το άρθρο 35 παρ. 1 της Σύμβασης, μπορεί να επιληφθεί της υπόθεσης μόνον αφού εξαντληθούν τα εθνικά ένδικα μέσα που σχετίζονται με τις προβαλλόμενες παραβιάσεις, εφόσον αυτά είναι διαθέσιμα και επαρκή. Το Δικαστήριο επίσης επαναλαμβάνει ότι επιβάλλεται στην Κυβέρνηση που καταθέτει ένσταση μη εξάντλησης των εθνικών ένδικων μέσων να πείσει το Δικαστήριο ότι το ένδικο μέσο που επικαλείται ήταν αποτελεσματικό στην πράξη και όχι μόνο θεωρητικά κατά τον κρίσιμο χρόνο, δηλ. ότι ήταν προσβάσιμο, ικανό να παράσχει επανόρθωση σε σχέση με τα παράπονα του προσφεύγοντος, και είχε εύλογες πιθανότητες επιτυχίας (βλ. ειδικότερα *Selmouni κατά Γαλλίας* [GC], αριθ. 25803/94, παρ. 76, ECHR 1999-V, *Sedjovic κατά Ιταλίας* [GC], αριθ. 56581/00, παρ. 46, ECHR 2006-II, *Vučković κ.λπ. κατά Σερβίας* (προδικαστική ένσταση) [GC], αριθ. 17153/11 και άλλες 29, παρ. 74, 25 Μαρτίου 2014, και *Gherghina κατά Ρουμανίας* [GC] (dec.), αριθ. 42219/07, παρ. 85, 9 Ιουλίου 2015). Αφού ικανοποιηθεί αυτό το βάρος της απόδειξης, εναπόκειται στον προσφεύγοντα να αποδείξει ότι όντως άσκησε το ένδικο μέσο που επικαλείται η Κυβέρνηση, ή ότι για κάποιο λόγο το μέσο αυτό ήταν ανεπαρκές και αναποτελεσματικό υπό τις συγκεκριμένες περιστάσεις της υπόθεσης, ή ότι υφίσταντο ειδικές περιστάσεις που τον απάλλασσαν από την υποχρέωση να το ασκήσει (βλ. *Akdivar κ.λπ. κατά Τουρκίας*, 16 Σεπτεμβρίου 1996, παρ. 68, *Reports of*

Judgments and Decisions 1996-IV, και *Prencipe κατά Μονακό*, αριθ. 43376/06, παρ. 93, 16 Ιουλίου 2009).

90. Το Δικαστήριο παρατηρεί ότι στην παρούσα υπόθεση η προσφεύγουσα κατέθεσε την προσφυγή της στις 5 Μαρτίου 2014. Η απόφαση του Αρείου Πάγου που έκανε δεκτή την αγωγή των αδελφών του συζύγου της προσφεύγουσας και ανέπεμψε την υπόθεση για περαιτέρω εκδίκαση στο Εφετείο Θράκης δημοσιεύθηκε στις 7 Οκτωβρίου 2013. Στις 15 Δεκεμβρίου 2015 το Εφετείο Θράκης κατέληξε στο ίδιο συμπέρασμα με τον Άρειο Πάγο. Η προσφεύγουσα κατέθεσε αίτηση αναίρεσης στις 8 Φεβρουαρίου 2016, την οποία απέρριψε ο Άρειος Πάγος στις 6 Απριλίου 2017. Το Δικαστήριο θεωρεί ότι η ένσταση μη εξάντλησης των εσωτερικών ένδικων μέσων εν πάσει περιπτώσει έχει απολέσει τη σημασία της, γιατί σε κάθε περίπτωση δέχεται ότι η περάτωση της εθνικής διαδικασίας μπορεί να επέλθει μετά την κατάθεση της προσφυγής αλλά πριν από την κρίση του επί του παραδεκτού (βλ. *Καρουσιώτης κατά Πορτογαλίας*, αριθ. 23205/08, παρ. 57, 1 Φεβρουαρίου 2011).

91. Ως εκ τούτου, η ένσταση της Κυβέρνησης περί μη εξάντλησης των εσωτερικών ένδικων μέσων πρέπει να απορριφθεί.

2. Έλλειψη της ιδιότητας του θύματος

92. Δεύτερον, η Κυβέρνηση καλεί το Δικαστήριο να απορρίψει την προσφυγή διότι η προσφεύγουσα δεν διαθέτει την ιδιότητα του θύματος. Υποστηρίζει ότι οι δικαστικές αποφάσεις που εκδόθηκαν στην υπόθεσή της δεν περιέχουν καμία ένδειξη ότι υπέστη διαφορετική μεταχείριση λόγω φύλου ή θρησκείας. Η απόφαση να εφαρμοστεί ο Ιερός Μουσουλμανικός Νόμος αντί των σχετικών άρθρων του Αστικού Κώδικα δεν βασιζόταν σε οποιονδήποτε λόγο που αφορούσε την προσωπική της κατάσταση ή τη «διαφορετική» της θρησκεία, αλλά στη φύση των κληρονομιών ακινήτων (ακίνητα καθαρής ιδιοκτησίας) και στο γεγονός ότι ο διαθέτης ήταν μουσουλμάνος. Επιπλέον, η Κυβέρνηση ισχυρίζεται ότι η προσφεύγουσα δεν δικαιούτο να κληρονομήσει την επίδικη περιουσία και δεν διέθετε θεμιτή προσδοκία απόκτησής της βάσει διαθήκης: δεν απέδειξε την ιδιότητά της ως νόμιμου κληρονόμου αφού δεν προσκόμισε κληρονομητήριο.

93. Η προσφεύγουσα υποστηρίζει ότι τόσο η ίδια όσο και ο σύζυγός της είχαν εκπληρώσει όλες τις προϋποθέσεις του Αστικού Κώδικα όσον αφορά τη σύνταξη δημόσιας διαθήκης. Προσέθεσε ότι τόσο το Πολυμελές Πρωτοδικείο Ροδόπης, με την απόφασή του της 1ης Ιουνίου 2010 (βλ. παραπάνω παρ. 12), όσο και το Εφετείο Θράκης, με την απόφασή του της 28ης Σεπτεμβρίου 2011 (βλ. παραπάνω παρ. 15), έκριναν ότι η επίδικη διαθήκη ήταν έγκυρη και αναγνώρισαν την προσφεύγουσα ως κληρονόμο της περιουσίας του συζύγου της. Διέθετε όχι μόνο προσδοκία να κληρονομήσει την περιουσία του συζύγου της στο μέλλον, αλλά και μια πραγματική και θεμιτή προσδοκία να απολαύσει πλήρως το δικαίωμα κυριότητας της κληρονομούμενης περιουσίας.

94. Καθώς ο Άρειος Πάγος εξέδωσε την απόφασή του της 7ης Οκτωβρίου 2013 (βλ. παραπάνω παρ. 18-19), η προσφεύγουσα αδυνατεί να κληρονομήσει τα τρία τέταρτα της περιουσίας που της κατέλειπε ο σύζυγός της, παρόλο που το Μονομελές Πρωτοδικείο Κομοτηνής επικύρωσε τη διαθήκη και η ίδια αποδέχθηκε την κληρονομία του συζύγου της με συμβολαιογραφική πράξη και προέβη στη μεταγραφή της περιουσίας που της μεταβιβάστηκε στο υποθηκοφυλακείο Κομοτηνής, καταβάλλοντας τα σχετικά τέλη μεταγραφής (βλ. παραπάνω παρ. 10).

95. Το Δικαστήριο θεωρεί ότι, υπό τις συγκεκριμένες περιστάσεις της υπόθεσης, η ένσταση της Κυβέρνησης συνδέεται τόσο στενά με την ουσία του παραπόνου της προσφεύγουσας βάσει του άρθρου 14 της Σύμβασης σε συνδυασμό με το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου ώστε πρέπει να συμπεριληφθεί στην εξέταση της υπόθεσης επί της ουσίας.

3. Συμπέρασμα

96. Παρατηρώντας ότι η προσφυγή δεν είναι προδήλως αβάσιμη κατά την έννοια του άρθρου 35 παρ. 3(α) της Σύμβασης και ότι δεν είναι απαράδεκτη για κάποιον άλλο λόγο, το Δικαστήριο την κηρύσσει παραδεκτή.

B. Επί της ουσίας

1. Οι ισχυρισμοί των διαδίκων

(α) Η προσφεύγουσα

97. Η προσφεύγουσα παρατηρεί ότι η ακύρωση της διαθήκης του συζύγου της από τον Άρειο Πάγο άλλαξε ριζικά τη διανομή της περιουσίας μεταξύ της ίδιας και των αδελφών του θανόντος, αφού έχασε τα τρία τέταρτα της κληρονομιάς περιουσίας, παρόλο που το Μονομελές Πρωτοδικείο Κομοτηνής είχε επικυρώσει τη διαθήκη και η ίδια είχε αποδεχθεί την κληρονομία του συζύγου της. Ως εκ τούτου, διέθετε θεμιτή προσδοκία ότι τα πολιτικά δικαστήρια θα έκριναν την υπόθεση βάσει του Αστικού Κώδικα και ότι θα απολάμβανε τα περιουσιακά της δικαιώματα σε σχέση με ολόκληρη την κληρονομία.

98. Επίσης, υποστηρίζει ότι ούτε το Πρωτοδικείο ούτε το Εφετείο αμφισβήτησαν το δικαίωμά της στην κληρονομία. Τα δικαστήρια αυτά απεφάνθησαν βάσει της διαθήκης και του πιστοποιητικού εγγυτέρων συγγενών που προσκόμισε, μη κρίνοντας αναγκαίο το κληρονομητήριο, ενώ σύμφωνα με την Κυβέρνηση αυτό ήταν απολύτως απαραίτητο, και ο Άρειος Πάγος επισήμανε αμέσως την παράλειψη να συμμορφωθεί η προσφεύγουσα προς αυτή την απαίτηση. Επιπλέον, λίγα χρόνια πριν από το θάνατο του συζύγου της, οι αδελφές του είχαν αποδεχθεί τη ρύθμιση της κληρονομιάς των γονέων τους που είχε γίνει σύμφωνα με το αστικό δίκαιο.

99. Η προσφεύγουσα προσθέτει ότι ο όρος «ακίνητα καθαρής ιδιοκτησίας» που χρησιμοποιεί ο Άρειος Πάγος για να περιγράψει την επίδικη κληρονομία έχει έννομες συνέπειες μόνον στις περιπτώσεις όπου ο μουφτής εφαρμόζει τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο και δεν αναγνωρίζεται από το αστικό δίκαιο.

100. Ισχυρίζεται πως το γεγονός ότι συνεχίζεται επί δεκαετίες μια δικαστική πρακτική που είναι αντίθετη με τα θεμελιώδη δικαιώματα των μελών της μουσουλμανικής μειονότητας τα οποία δεν επιλέγουν την εφαρμογή του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου δεν δικαιολογεί τη στέρησή της από τη θεμιτή προσδοκία να εφαρμοστούν στην περίπτωσή της οι κανόνες του κράτους δικαίου.

101. Η προσφεύγουσα υποστηρίζει ότι κανένας νόμος της ελληνικής έννομης τάξης δεν αρνείται στους Έλληνες πολίτες μουσουλμανικού θρησκευματος την πρόσβαση στα πολιτικά δικαστήρια και ότι μόνο μια σειρά αποφάσεων του Αρείου Πάγου θεωρεί υποχρεωτική τη δικαιοδοσία του μουφτή. Όμως, οι αποφάσεις αυτές βασίζονται σε μη νομικής φύσεως σκέψεις που αντιμετωπίζουν τη μουσουλμανική μειονότητα ως μια ομάδα στην οποία πρέπει να εφαρμόζεται υποχρεωτικά και αποκλειστικά ο Ιερός

Μουσουλμανικός Νόμος. Κατά τους ισχυρισμούς της, η επιβολή σε κάποιον, αντίθετα με τις επιθυμίες του, ενός δικαιώματος που προστατεύει τη θρησκευτική μειονότητα, στην οποία ανήκε, περιλαμβάνει ένα στοιχείο διάκρισης λόγω θρησκείας και δεν επιδιώκει κανένα θεμιτό σκοπό.

102. Αναφερόμενη στην απόφαση του Δικαστηρίου στην υπόθεση *Θλιμμένος κατά Ελλάδος* (αριθ. 34349/97, ECHR 2000-IV), η προσφεύγουσα υποστηρίζει ότι το σύστημα προστασίας των μουσουλμάνων που προβλέπεται βάσει ειδικού δικαίου μπορεί να εφαρμόζεται σε αυτούς μόνον εφόσον είναι προαιρετικό. Ο νόμος πρέπει να εφαρμόζει τα ίδια μέσα σε όμοιες καταστάσεις και ο Αστικός Κώδικας παρέχει σε όλους ανεξαιρέτως το δικαίωμα να συντάσσουν δημόσια διαθήκη. Στην παρούσα υπόθεση, ο διαθέτης απολάμβανε και αυτός το δικαίωμα αυτό, όπως και η ίδια ως κληρονόμος του.

103. Η προσφεύγουσα ισχυρίζεται ότι η θρησκεία μπορεί να χρησιμοποιείται ως κριτήριο μόνον εφόσον παρέχεται ειδικό δικαίωμα επί τη βάσει αυτή, το οποίο ενεργοποιείται σύμφωνα με τις επιθυμίες του προσώπου που απολαμβάνει αυτό το δικαίωμα, και όχι το αντίστροφο, δηλ. κατά τη διακριτική ευχέρεια του κράτους. Κατά την άποψή της, η αυτόματη εφαρμογή του ειδικού δικαιώματος από τα δικαστήρια σύμφωνα με θρησκευτικά κριτήρια οδηγεί σε διαφορετική μεταχείριση που συνιστά διάκριση.

104. Τέλος, η προσφεύγουσα υποστηρίζει ότι, εάν προϋπόθεση της πρόσβασης των μελών της μουσουλμανικής μειονότητας στα πολιτικά δικαστήρια είναι να χάσουν την ιδιότητά τους ως μέλη της μειονότητας αυτής, αυτό θα οδηγήσει στη δημιουργία ενός συστήματος διαχωρισμού βάσει του οποίου ο Ιερός Μουσουλμανικός Νόμος θα εφαρμόζεται αυτομάτως σε όλα τα μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας. Η προσέγγιση αυτή είναι αντίθετη με τη θεμελιώδη αρχή του δικαίου των μειονοτήτων, βάσει της οποίας τα μέλη τους είναι ελεύθερα να επιλέγουν αν θα δεχθούν ή θα αρνηθούν τη χρήση ενός ειδικού δικαιώματος που αποσκοπεί στην προστασία της μειονότητας. Κατά την άποψή της, ένα τέτοιο δικαίωμα μπορεί να «ενεργοποιείται» μόνο σύμφωνα με τις επιθυμίες του προσώπου που το απολαμβάνει και όχι κατά τη διακριτική ευχέρεια του κράτους.

105. Κατά την προσφεύγουσα, για να διατηρήσει τη θέση του στην ελληνική έννομη τάξη ως σώμα δικαίου που προστατεύει τη μουσουλμανική μειονότητα, ο Ιερός Μουσουλμανικός Νόμος δεν πρέπει να επιβάλλεται παρά τη θέληση του ενδιαφερομένου, όπως έγινε στην περίπτωση της περιουσίας του συζύγου της.

(β) Η Κυβέρνηση

106. Η Κυβέρνηση υποστηρίζει ότι η προσφεύγουσα δεν μπορεί να διέθετε «θεμιτή προσδοκία» να αναγνωριστεί ως κληρονόμος του συνόλου της περιουσίας που κατέλειπε ο σύζυγός της με τη διαθήκη του ή, κατ' ακολουθίαν, του δικαιώματος κυριότητας της περιουσίας του συζύγου της. Επισημαίνει ότι η προσφεύγουσα δεν προσκόμισε καμία πράξη που να αποδεικνύει τέτοιο δικαίωμα και, αντ' αυτού, επικαλείται αποκλειστικά τη διαθήκη του συζύγου της που δημοσιεύθηκε από το Μονομελές Πρωτοδικείο Ροδόπης. Όμως, η δημοσίευση αυτή δεν συνιστά επίσημη επικύρωση της διαθήκης, η οποία μπορούσε να ακυρωθεί και όντως στερήθηκε έννομων αποτελεσμάτων με την υπ' αριθ. 183/2015 απόφαση του Εφετείου Θράκης. Επίσης, δεν έλαβε από το δικαστήριο το κληρονομητήριο που προβλέπεται στο άρθρο 1956 του Αστικού Κώδικα, διότι η ύπαρξη του δικαιώματός της να κληρονομήσει το σύζυγό της ήταν προφανώς επίδικη. Η μόνη νομιμοποίηση που προέβαλε για το δικαίωμα ιδιοκτησίας της είναι η επίμαχη διαθήκη. Ως εκ τούτου, κληρονόμησε νόμιμα μόνο το ένα τέταρτο της διαφιλονικούμενης περιουσίας και όχι το σύνολό της.

107. Η Κυβέρνηση ισχυρίζεται ότι δεν πληρούνται στην κρινόμενη υπόθεση οι προϋποθέσεις που έχει θέσει το Δικαστήριο στη σχετική νομολογία του, ιδίως σε σχέση με τη νομιμότητα και την προβλεψιμότητα των διατάξεων του εθνικού δικαίου στις οποίες βασίζεται μια προσδοκία. Κατά την άποψη της Κυβέρνησης, η απόφαση του Αρείου Πάγου με την οποία κρίθηκε ότι η διαθήκη στερείται έννομων αποτελεσμάτων βάσει του άρθρου 4 του ν. 147/1914 και του άρθρου 5 του ν. 1920/1991 και των σχετικών διεθνών συνθηκών ήταν σύμφωνη με την πάγια νομολογία του και ήταν απολύτως προβλέψιμη τόσο κατά το χρόνο σύνταξης της διαθήκης, όσο και κατά το χρόνο θανάτου του διαθέτη.

108. Η Κυβέρνηση υποστηρίζει ότι η ύπαρξη ή μη «θεμιτής προσδοκίας» της προσφεύγουσας να αναγνωριστεί ως μοναδική κληρονόμος ήταν αντιστρόφως ανάλογη

της προσδοκίας των αδελφών του κληρονομούμενου να αναγνωριστούν ως συγκληρονόμοι εξ αδιαθέτου σύμφωνα με το Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο. Όπως οι αδελφές δεν ήταν δυνατόν να αναμένουν ότι ο Άρειος Πάγος θα ανέτρεπε την προηγούμενη θέση του εφαρμόζοντας τον Αστικό Κώδικα, είναι αδύνατον να γίνει δεκτό ότι η προσφεύγουσα δεν μπορούσε να προβλέψει ότι θα εφαρμοζόταν και στη δική της περίπτωση ο Ιερός Μουσουλμανικός Νόμος.

109. Η Κυβέρνηση ισχυρίζεται ότι δεν ασκήθηκαν διακρίσεις εις βάρος της προσφεύγουσας στην κρινόμενη υπόθεση. Ο Άρειος Πάγος επανεπιβεβαίωσε την πάγια νομολογία του και επιδίωξε το σκοπό της προστασίας της μουσουλμανικής μειονότητας στην Ελλάδα εφαρμόζοντας το ειδικό κληρονομικό δίκαιο που εφαρμόζεται ενιαία σε ειδική κατηγορία περιουσιών που ανήκουν σε έλληνες μουσουλμάνους. Προστάτευσε έτσι την ειδική φύση αυτών των περιουσιών και των ιδιοκτητών τους, αποφεύγοντας οποιαδήποτε παραβίαση της αρχής της ισότητας. Η πάγια νομολογία του Αρείου Πάγου επιδιώκει ένα σκοπό υπέρτερου δημόσιου συμφέροντος σε έναν πολύπλοκο και πολυδιάστατο τομέα, γεγονός που συνεπάγεται ειδικότερα το σεβασμό και την προστασία της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης, ένας θεμιτός σκοπός που επίσης συνδέεται με την εκπλήρωση των υποχρεώσεων της Ελλάδος βάσει του διεθνούς δικαίου. Ήταν αδιανόητο να επιτευχθεί αυτός ο σκοπός με οποιονδήποτε άλλο τρόπο, ενόψει της πολυπλοκότητας των πολλών παραμέτρων του ζητήματος, οι οποίες υπερβαίνουν την κρινόμενη υπόθεση.

110. Η Κυβέρνηση παρατηρεί ότι η προσφεύγουσα δεν υπέστη προσωπικά καμία διάκριση λόγω θρησκείας. Καμία από τις δικαστικές αποφάσεις δεν αναφέρθηκε στο θρήσκευμά της ως λόγο της εφαρμογής του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου στην περίπτωση της ή της άρνησης να την αναγνωρίσουν ως κληρονόμο του συνόλου της κληρονομιαίας περιουσίας. Η εφαρμογή του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου στην περίπτωση της προσφεύγουσας δεν βασίστηκε στην κατάστασή της, αλλά στην ειδική κατηγορία στην οποία ανήκει η επίδικη περιουσία. Η απόφαση να μην εφαρμοστεί το άρθρο 1724 του Αστικού Κώδικα βασίστηκε στη φύση της περιουσίας, η οποία αποτελείτο από ακίνητα ‘καθαρής ιδιοκτησίας’.

111. Η Κυβέρνηση κάλεσε το Δικαστήριο να διακρίνει μεταξύ της παρούσας υπόθεσης και της υπόθεσης *Refah Partisi (Κόμμα Ενημερίας) κ.λπ. κατά Τουρκίας*

([GC], αριθ. 41340/98 και άλλες τρεις, ECHR 2003-II). Υποστηρίζει ότι στην κρινόμενη υπόθεση το Δικαστήριο δεν καλείται να κρίνει *in abstracto* την εφαρμογή πληθώρας νομικών συστημάτων που βασίζονται στον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο, ή τη συμβατότητά τους με θεμελιώδη δικαιώματα. Η παρούσα υπόθεση πρέπει να εξεταστεί *in concreto*, έχοντας υπόψη κριτήρια όπως ο σεβασμός της πολυπολιτισμικότητας στη σημερινή Ευρώπη και η δυσκολία της χάραξης πολιτικής για τις θρησκευτικές μειονότητες. Ενόψει της πολυπλοκότητας της «σύγχρονης ταυτότητας» των κατοίκων της Ευρώπης, το Δικαστήριο θα πρέπει να εξετάζει κατά περίπτωση κάθε κανόνα του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου που εφαρμόζεται σε πραγματικές υποθέσεις μουσουλμάνων που είναι κάτοικοι μη μουσουλμανικών κρατών. Το κριτήριο της πολυπλοκότητας θα πρέπει να είναι ιδιαίτερα αποφασιστικό σε υποθέσεις όπως η παρούσα, καθώς τα εθνικά δικαστήρια παραπέμπουν σε διεθνείς συνθήκες ως βάση του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου.

112. Η Κυβέρνηση υποστηρίζει ότι οι αποφάσεις των κατώτερων δικαστηρίων δεν κατέδειξαν αν η προσφεύγουσα είχε συνάψει πολιτικό γάμο με τον θανόντα σύζυγό της ή αν αυτός γνώριζε ή είχε δεχθεί ότι η διαθήκη του ήταν αναμφισβήτητα άκυρη υπό το φως της νομολογίας του Αρείου Πάγου. Ούτε είχε ο θανών δηλώσει ρητά, ανεξαρτήτως πώς θα αξιολογούσαν τα δικαστήρια τη δήλωση αυτή, ότι επιθυμούσε να μην εφαρμοστεί ο Ιερός Μουσουλμανικός Νόμος στην περίπτωση του. Από αυτό η Κυβέρνηση συμπεραίνει ότι την πενταετία μέχρι το θάνατο του συζύγου της προσφεύγουσας οι ενδιαφερόμενοι δεν είχαν προβεί σε καμία ενέργεια για την έγκυρη μεταβίβαση του συνόλου της περιουσίας του στη σύζυγό του. Όλοι αυτοί οι παράγοντες θα επέτρεπαν στα εθνικά δικαστήρια να εκτιμήσουν αν η παρούσα υπόθεση διέφερε από όσες είχαν κριθεί τις προηγούμενες δεκαετίες. Αν και ο Ιερός Μουσουλμανικός Νόμος δεν αναγνωρίζει τη διαθήκη ως τρόπο κληρονομιάς, ο Άρειος Πάγος αναγνωρίζει ότι μια διαθήκη είναι έγκυρη αν την κάνουν δεκτή όλοι όσοι έχουν την ιδιότητα του κληρονόμου βάσει του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου. Όμως, στην κρινόμενη υπόθεση δεν υπήρχε η συναίνεση των αδελφών του θανόντος στην επίμαχη διαθήκη.

113. Τέλος, κατά την προφορική διαδικασία ενώπιον του Δικαστηρίου, η Κυβέρνηση ισχυρίστηκε ότι οι διατάξεις της Συνθήκης των Αθηνών, η οποία συνήφθη πριν από την

ενσωμάτωση της Θράκης στην Ελλάδα, δεν εφαρμόζονταν, κατά το χρόνο σύναψής της, στο μουσουλμανικό πληθυσμό της Δυτικής Θράκης. Οι διατάξεις περί μειονοτήτων που περιείχε αυτή η Συνθήκη έχουν παύσει να ισχύουν για δύο ξεχωριστούς λόγους: πρώτον, μετά τη σύναψη της Σύμβασης περί Ανταλλαγής των Ελληνικών και Τουρκικών Πληθυσμών της 30ής Ιανουαρίου 1923 και τη μετεγκατάσταση στην Τουρκία όλων των μουσουλμάνων της Ελλάδος πλην αυτών της Δυτικής Θράκης, οι προαναφερθείσες διατάξεις, οι οποίες ίσχυαν στις περιοχές που παραχωρήθηκαν στην Ελλάδα το 1913, είχαν καταστεί άνευ αντικειμένου. Δεύτερον, οι διατάξεις αυτές καταργήθηκαν με τη Συνθήκη της Λωζάννης της 24ης Ιουλίου 1923.

2. *Τρίτα μέρη*

(α) **Christian Concern**

114. Κατ' αρχάς, η οργάνωση Christian Concern αναφέρθηκε στην αυξανόμενη επιρροή του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου στο Ηνωμένο Βασίλειο, λόγω της εφαρμογής του από τα ισλαμικά διαιτητικά δικαστήρια (συμβούλια που εφαρμόζουν τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο, 'συμβούλια της σαρία'), τα οποία ανέρχονται σήμερα σε άνω των 85. Η λειτουργία αυτών των δικαστηρίων έχει δημιουργήσει πολλά προβλήματα, καθώς επέτρεψε ο Ιερός Μουσουλμανικός Νόμος να καταστεί παράλληλο νομικό σύστημα. Η Βουλή των Λόρδων έχει επιστήσει την προσοχή στη σύγκρουση του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου με το δίκαιο του Ηνωμένου Βασιλείου και έχει περιγράψει τον Ισλαμικό Κώδικα ως «εντελώς ασύμβατο» με τα ανθρώπινα δικαιώματα.

115. Δεύτερον, η οργάνωση Christian Concern τονίζει ότι τα συμβούλια που εφαρμόζουν τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο δεν είναι δυνατόν, στον τομέα του αστικού δικαίου, να αντιμετωπίζονται ως εναλλακτική επιλογή αντί των τακτικών δικαστηρίων, γεγονός που θα επέτρεπε την εφαρμογή διαφορετικών κανόνων στις δικαιοπραξίες που αφορούν την ιδιωτική ζωή μιας μειονότητας. Ο Ιερός Μουσουλμανικός Νόμος δεν είναι απλά ένα κανονιστικό καθεστώς, αλλά μια κοσμοαντίληψη που βασίζεται σε ένα παγκόσμιο όραμα για τη σχέση μεταξύ θρησκείας, κοινωνίας και ατόμου. Δεν είναι δυνατόν να παραβλεφθούν οι διακρίσεις που εμπεριέχει εγγενώς ο Ιερός Μουσουλμανικός Νόμος, ιδίως σε σχέση με τις

γυναίκες και όσους δεν είναι μουσουλμάνοι. Εν κατακλείδι, ο Ιερός Μουσουλμανικός Νόμος είναι συχνά ασυμβίβαστος με τα δικαιώματα που εγγυάται η Σύμβαση και οι ενδιαφερόμενοι θα πρέπει να έχουν πάντα το δικαίωμα προσφυγής στα τακτικά δικαστήρια ούτως ώστε να επωφελούνται της προστασίας του εθνικού δικαίου.

(β) Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου

116. Η Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου ανέφερε ότι υπάρχει σοβαρή σύγχυση στους κόλπους του Αρείου Πάγου σχετικά με τις διατάξεις που ορίζουν το πεδίο εφαρμογής του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου. Επίσης, επισήμανε αποκλίσεις μεταξύ Αρείου Πάγου και τακτικών πολιτικών δικαστηρίων, αφενός, και Αρείου Πάγου και Συμβουλίου της Επικρατείας, αφετέρου. Οι αντιφατικές προσεγγίσεις των εθνικών δικαστηρίων σχετικά με την ερμηνεία της συναφούς εθνικής νομοθεσίας υπονομεύουν την ασφάλεια δικαίου, η οποία είναι βασικό στοιχείο του κράτους δικαίου.

117. Η Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου υποστήριξε ότι η υποχρεωτική εφαρμογή του θρησκευτικού νόμου δεν συνιστά διαφορετική μεταχείριση που δικαιολογείται για την προστασία της θρησκευτικής αυτονομίας της μειονότητας. Η βούληση του κράτους να διατηρήσει την αυτονομία μιας μειονότητας και να ενισχύσει τον πολιτιστικό πλουραλισμό δεν μπορεί να δικαιολογεί, χάριν της προστασίας της μειονότητας, τον περιορισμό θεμελιωδών δικαιωμάτων των μελών της μειονότητας που έχουν αποφασίσει να μην ακολουθούν τους κανόνες και τις πρακτικές της.

118. Κατά την Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, η ευρωπαϊκή και διεθνής πρακτική δεν δικαιολογεί την αναγνώριση στις ελληνικές αρχές περιθωρίου εκτίμησης υπέρ της υποχρεωτικής εφαρμογής του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου. Η προσφυγή στα συμβούλια που εφαρμόζουν τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο, η οποία προβλέπεται από το νόμο σε ορισμένα κράτη (το Ηνωμένο Βασίλειο και τις ΗΠΑ) και ορισμένες περιφέρειες κρατών (την Επαρχία Οντάριο στον Καναδά και την περιοχή της Μαγιότ), είναι προαιρετική και όχι υποχρεωτική για τους μουσουλμάνους που ζουν εκεί. Τα συμβούλια αυτά λειτουργούν ως διαιτητικά δικαστήρια, οι αποφάσεις των οποίων δίνουν τη δυνατότητα στα πολιτικά δικαστήρια να λαμβάνουν υπόψη τον Ιερό

Μουσουλμανικό Νόμο στις δικές τους αποφάσεις, αλλά η προσφυγή σε αυτά δεν είναι υποχρεωτική και δεν υπονομεύει την εφαρμογή του αστικού δικαίου και τη δικαιοδοσία των πολιτικών δικαστηρίων.

(γ) Ελληνικό Παρατηρητήριο των Συμφωνιών του Ελσίνκι

119. Πρωτίστως, το Ελληνικό Παρατηρητήριο των Συμφωνιών του Ελσίνκι προέβη σε επισκόπηση της νομολογίας του Δικαστηρίου σχετικά με τη σύγκρουση διατάξεων που ανήκουν σε διαφορετικές έννομες τάξεις (αναφερόμενο στις αποφάσεις *Pellegrini κατά Ιταλίας*, αριθ. 30882/96, ECHR 2001-VIII, *Leyla Şahin κατά Τουρκίας* [GC], αριθ. 44774/98, παρ. 108-110, ECHR 2005-XI, *Lombardi Vallauri κατά Ιταλίας*, αριθ. 39128/02, 20 Οκτωβρίου 2009, και *Νεργεπόντης – Γιαννίσης κατά Ελλάδος*, αριθ. 56759/08, 3 Μαΐου 2011). Υποστήριξε ότι ο σεβασμός της θρησκευτικής αυτονομίας δεν πρέπει να οδηγεί σε άκριτη αποδοχή των αποφάσεων των θρησκευτικών οργάνων, ιδίως όταν αυτές έρχονται σε σύγκρουση με θεμελιώδεις νομικές αρχές που προστατεύει η Σύμβαση.

120. Δεύτερον, το Ελληνικό Παρατηρητήριο των Συμφωνιών του Ελσίνκι περιέγραψε τη θέση των εθνικών δικαστηρίων και της νομικής επιστήμης σχετικά με την εφαρμογή του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου και του ισλαμικού κληρονομικού δικαίου. Έτσι, ενώ ο Άρειος Πάγος πάντα αναφέρεται στις διεθνείς υποχρεώσεις του κράτους όταν αναιρεί τις αποφάσεις κατώτερων δικαστηρίων σύμφωνα με τις οποίες ο Ιερός Μουσουλμανικός Νόμος είναι ασυμβίβαστος με το Σύνταγμα και τη Σύμβαση, δεν έχει παραθέσει ποτέ στις αποφάσεις του ουσιαστικά αντεπιχείρηματα που να αντικρούουν τις κρίσεις των κατώτερων δικαστηρίων.

121. Τρίτον, το Ελληνικό Παρατηρητήριο των Συμφωνιών του Ελσίνκι αναφέρθηκε στις ανησυχίες που έχουν εκφράσει ορισμένα διεθνή όργανα, όπως η Επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (βλ. παραπάνω παρ. 72-73) και η Επιτροπή Νομικών Υποθέσεων και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης (βλ. παραπάνω παρ. 76-77).

3. *Η εκτίμηση του Δικαστηρίου***(α) Προκαταρκτικές παρατηρήσεις και μέθοδος που ακολουθήθηκε**

122. Η παρούσα υπόθεση αφορά στο δικαίωμα της προσφεύγουσας να κληρονομήσει βάσει διαθήκης που συνέταξε Έλληνας διαθέτης μουσουλμανικού θρησκειύματος σύμφωνα με τον Αστικό Κώδικα. Ενώ ο σύζυγος της προσφεύγουσας είχε αποφασίσει, με διαθήκη που συνέταξε ενώπιον συμβολαιογράφου σύμφωνα με το αστικό δίκαιο, να της διαθέσει ολόκληρη την περιουσία του, ο Άρειος Πάγος έκρινε ότι έπρεπε να εφαρμοστεί στην περίπτωση της το ισλαμικό κληρονομικό δίκαιο. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να στερηθεί η προσφεύγουσα τα δικαιώματά της που απέρρεαν από τη διαθήκη του συζύγου της, η οποία κατέστη άνευ έννομων αποτελεσμάτων. Το Δικαστήριο αποφάσισε (βλ. παραπάνω παρ. 86) να εξετάσει την υπόθεση μόνο βάσει του άρθρου 14 της Σύμβασης σε συνδυασμό με το άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης. Στο πλαίσιο της αξιολόγησης αυτού του παραπόνου, το Δικαστήριο θα εξετάσει κατά πρώτο λόγο το ζήτημα της εφαρμογής του άρθρου 14 της Σύμβασης σε συνδυασμό με το άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης. Στη συνέχεια θα επιδιώξει να διαπιστώσει αν η προσφεύγουσα, ως τιμώμενη διαθήκης που συντάχθηκε σύμφωνα με τον Αστικό Κώδικα από διαθέτη μουσουλμανικού θρησκειύματος, εν προκειμένω του συζύγου της, βρισκόταν σε ανάλογη ή σχετικά παρόμοια κατάσταση με μια τιμώμενη διαθήκης που συντάχθηκε σύμφωνα με τον Αστικό Κώδικα από μη μουσουλμάνο διαθέτη, και αν υπέστη διαφορετική μεταχείριση. Τέλος, εάν οι απαντήσεις και στα δύο ερωτήματα είναι καταφατικές, το Δικαστήριο θα κρίνει αν υπάρχει αντικειμενική και εύλογη δικαιολογία της διαφορετικής μεταχείρισης.

(β) Εφαρμογή του άρθρου 14 της Σύμβασης σε συνδυασμό με το άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης*(i) Γενικές αρχές*

123. Το Δικαστήριο έχει παγίως κρίνει ότι το άρθρο 14 της Σύμβασης συμπληρώνει τις υπόλοιπες ουσιαστικές διατάξεις της Σύμβασης και των Πρωτοκόλλων της. Το άρθρο 14 δεν είναι αυτοτελές, καθώς ισχύει αποκλειστικά σε σχέση με τη «χρήση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών» που εγγυώνται η Σύμβαση και τα Πρωτόκολλά της.

Αν και η εφαρμογή του άρθρου 14 δεν προϋποθέτει την παραβίαση αυτών των διατάξεων – και, στο βαθμό αυτό, είναι αυτοτελές –, δεν μπορεί να υπάρξει περιθώριο εφαρμογής του, εάν τα επίμαχα πραγματικά περιστατικά δεν εμπίπτουν σε μία ή περισσότερες από τις διατάξεις αυτές. Έτσι, η απαγόρευση των διακρίσεων βάσει του άρθρου 14 εκτείνεται πέραν της χρήσης των δικαιωμάτων και ελευθεριών που κάθε Κράτος είναι υποχρεωμένο να εγγυάται βάσει της Σύμβασης και των Πρωτοκόλλων της. Εφαρμόζεται επίσης στα πρόσθετα δικαιώματα που εμπίπτουν στο γενικό πεδίο εφαρμογής οποιουδήποτε άρθρου της Σύμβασης και τα οποία το Κράτος έχει αποφασίσει οικειοθελώς να εντάξει στο δίκαιό του (βλ., μεταξύ πολλών άλλων, *E.B. κατά Γαλλίας* [GC], αριθ. 43546/02, παρ. 47-48, 22 Ιανουαρίου 2008, *Carson κ.λπ. κατά Ηνωμένου Βασιλείου* [GC], αριθ. 42184/05, παρ. 63, ECHR 2010, *İzzettin Doğan κ.λπ. κατά Τουρκίας* [GC], αριθ. 62649/10, παρ. 158, 26 Απριλίου 2016, *Biao κατά Δανίας* [GC], αριθ. 38590/10, παρ. 88, 24 Μαΐου 2016, και *Fábián κατά Ουγγαρίας* [GC], αριθ. 78117/13, παρ. 112, 5 Σεπτεμβρίου 2017).

124. Επιπλέον, η έννοια της «περιουσίας» στο πρώτο εδάφιο του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης έχει αυτόνομη σημασία, η οποία δεν περιορίζεται στην κυριότητα υλικών αγαθών και είναι ανεξάρτητη από την τυπική κατηγοριοποίηση βάσει του εθνικού δικαίου: ορισμένα άλλα δικαιώματα και συμφέροντα που συνιστούν περιουσιακά στοιχεία μπορούν επίσης να θεωρηθούν «περιουσιακά δικαιώματα» και, συνεπώς, «περιουσία» για τους σκοπούς της διάταξης αυτής (βλ. *Parrillo κατά Ιταλίας* [GC], αριθ. 46470/11, παρ. 211, CEDH 2015, και τις εκεί παραπομπές).

125. Σε κάθε υπόθεση, το ζήτημα που πρέπει να εξετάζεται είναι αν οι περιστάσεις της υπόθεσης, θεωρούμενες ως σύνολο, προσέδωσαν στον προσφεύγοντα τίτλο κυριότητας σχετιζόμενο με ουσιαστικό συμφέρον που προστατεύει το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης (αυτόθι, παρ. 211 · βλ. επίσης *Brosset-Triboulet κατά Γαλλίας* [GC], αριθ. 34078/02, παρ. 65, 29 Μαρτίου 2010, και *Fabris κατά Γαλλίας* [GC], αριθ. 16574/08, παρ. 51, ECHR 2013).

126. Το γεγονός ότι η εθνική νομοθεσία ενός Κράτους δεν αναγνωρίζει ένα συγκεκριμένο συμφέρον ως «δικαίωμα» ή, πολύ περισσότερο, ως «περιουσιακό δικαίωμα» δεν συνιστά κατ' ανάγκη εμπόδιο ώστε να θεωρηθεί αυτό το συμφέρον, σε ορισμένες περιπτώσεις, ως «περιουσία» κατά την έννοια του άρθρου 1 του Πρώτου

Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης (βλ. την προαναφερθείσα απόφαση στην υπόθεση *Brosset-Triboulet κατά Γαλλίας*, παρ. 71). Ένα περιουσιακό συμφέρον που αναγνωρίζεται από το εθνικό δίκαιο – ακόμα και αν δύναται να ανακληθεί σε ορισμένες περιπτώσεις – μπορεί να συνιστά «περιουσία» για τους σκοπούς του άρθρου 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης (βλ. *Beyeler κατά Ιταλίας* [GC], αριθ. 33202/96, παρ. 105, ECHR 2000-I).

127. Τέλος, το Δικαστήριο επαναλαμβάνει ότι σε υποθέσεις αφορώσες παράπονο βάσει του άρθρου 14, σε συνδυασμό με το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης, όπου ο προσφεύγων στερήθηκε, συνολικά ή εν μέρει, ένα συγκεκριμένο περιουσιακό στοιχείο λόγω άσκησης διακρίσεων εις βάρος του σύμφωνα με το άρθρο 14, το σχετικό κριτήριο είναι αν, εφόσον δεν ασκείτο η προβαλλόμενη διάκριση, ο προσφεύγων θα είχε δικαίωμα, εκτελεστό βάσει του εθνικού δικαίου, αναφορικά με το εν λόγω περιουσιακό στοιχείο (βλ. την προαναφερθείσα απόφαση στην υπόθεση *Fabris κατά Γαλλίας*, παρ. 52 · βλ. επίσης, τηρουμένων των αναλογιών, *Stec κ.λπ. κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (dec.) [GC], αριθ. 65731/01 και 65900/01, παρ. 55, ECHR 2005-X).

(ii) Εφαρμογή αυτών των αρχών στην παρούσα υπόθεση

128. Στην παρούσα υπόθεση, πρέπει να διαπιστωθεί αν τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης, δηλ. η αδυναμία της προσφεύγουσας να κληρονομήσει βάσει διαθήκης που συντάχθηκε υπέρ αυτής σύμφωνα με τον Αστικό Κώδικα, εμπίπτουν στο πεδίο του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης.

129. Το Δικαστήριο έχει ήδη επιληφθεί υποθέσεων στις οποίες, μετά το θάνατο ενός προσώπου, στενοί συγγενείς απέκτησαν αυτοδικαίως κληρονομικά δικαιώματα στην περιουσία του σύμφωνα με το εφαρμοστέο δίκαιο (βλ. *Mazurek κατά Γαλλίας*, αριθ. 34406/97, παρ. 42, ECHR 2000-II, και *Merger και Cros κατά Γαλλίας*, αριθ. 68864/01, παρ. 32, 22 Νοεμβρίου 2004). Η παρούσα υπόθεση, όμως, αφορά στην απόκτηση κληρονομικών δικαιωμάτων βάσει διαθήκης που συντάχθηκε σύμφωνα με τον Αστικό Κώδικα.

130. Στην κρίνόμενη υπόθεση, πρέπει να σημειωθεί ότι με την από 10 Ιουνίου 2008 απόφασή του (βλ. παραπάνω παρ. 10) το Μονομελές Πρωτοδικείο Κομοτηνής επικύρωσε τη διαθήκη και ότι στις 6 Απριλίου 2010 η προσφεύγουσα αποδέχθηκε την

κληρονομία του συζύγου της με συμβολαιογραφική πράξη. Η προσφεύγουσα προσκόμισε την πράξη αποδοχής της κληρονομιάς στην αρμόδια δημόσια οικονομική υπηρεσία και προέβη σε μεταγραφή της περιουσίας που της μεταβιβάστηκε στο υποθηκοφυλακείο Κομοτηνής, καταβάλλοντας τα σχετικά τέλη μεταγραφής. Το Πολυμελές Πρωτοδικείο Ροδόπης και το Εφετείο Θράκης εκδίκασαν την αγωγή των αδελφών του κληρονομούμενου επικυρώνοντας τη διαθήκη, την οποία ο διαθέτης είχε επιλέξει ελεύθερα να συντάξει σύμφωνα με τις σχετικές διατάξεις του Αστικού Κώδικα. Ο μόνος λόγος που η προσφεύγουσα δεν έλαβε το κληρονομητήριο που προβλέπεται στο άρθρο 1956 του Αστικού Κώδικα είναι ότι οι αδελφές του κληρονομούμενου προσέβαλαν το κύρος της διαθήκης αμέσως μετά τη επικύρωσή της από το Μονομελές Πρωτοδικείο Κομοτηνής (βλ. παραπάνω παρ. 11). Συνεπώς, η προσφεύγουσα θα είχε κληρονομήσει ολόκληρη την περιουσία του συζύγου της, εάν ο διαθέτης δεν ανήκε στο μουσουλμανικό θρήσκευμα.

131. Υπό τις περιστάσεις αυτές, το Δικαστήριο θεωρεί ότι το περιουσιακό συμφέρον της προσφεύγουσας να κληρονομήσει το σύζυγό της ήταν επαρκούς φύσεως και επαρκώς αναγνωρισμένο, ώστε να συνιστά «περιουσία» κατά την έννοια του κανόνα του πρώτου εδαφίου της παρ. 1 του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης (βλ. *mutatis mutandis* την προαναφερθείσα απόφαση στην υπόθεση *Fabris κατά Γαλλίας*, παρ. 54).

132. Συνεπώς, το περιουσιακό συμφέρον της προσφεύγουσας εμπίπτει στο πεδίο του άρθρου 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης και του δικαιώματος για σεβασμό της περιουσίας που εγγυάται το άρθρο αυτό, γεγονός που αρκεί ώστε το άρθρο 14 της Σύμβασης να τυγχάνει εφαρμογής στην παρούσα υπόθεση.

(γ) Συμμόρφωση προς το άρθρο 14 της Σύμβασης σε συνδυασμό με το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης

(i) Γενικές αρχές

133. Προκειμένου να ανακύψει θέμα βάσει του άρθρου 14, πρέπει να υφίσταται διαφορετική μεταχείριση προσώπων που βρίσκονται σε ανάλογη ή σχετικά παρόμοια κατάσταση (βλ., μεταξύ πολλών άλλων, *Konstantin Markin κατά Ρωσίας* [GC], αριθ. 30078/06, παρ. 125, ECHR 2012, *X κ.λπ. κατά Αυστρίας* [GC], αριθ. 19010/07, παρ. 98,

ECHR 2013, *Khamtokhu και Aksenchik κατά Ρωσίας* [GC], αριθ. 60367/08 και 961/11, παρ. 64, 24 Ιανουαρίου 2017, και την προαναφερθείσα απόφαση στην υπόθεση *Fábián κατά Ουγγαρίας*, παρ. 113). Με άλλα λόγια, η απαίτηση να αποδειχθεί ανάλογη κατάσταση δεν σημαίνει ότι οι συγκρινόμενες ομάδες πρέπει να είναι ίδιες.

134. Ωστόσο, δεν συνιστά κάθε διαφορετική μεταχείριση παραβίαση του άρθρου 14. Μόνο διαφορετική μεταχείριση που βασίζεται σε κάποιο προσδιορισμό χαρακτηριστικό ή «ιδιότητα» μπορεί να συνιστά διάκριση κατά την έννοια του άρθρου 14 (βλ. την προαναφερθείσα απόφαση στην υπόθεση *Fábián κατά Ουγγαρίας*, παρ. 113, και τις εκεί παραπομπές). Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο επαναλαμβάνει ότι η νομολογία του δίνει ευρεία σημασία στον όρο «άλλη ιδιότητα» (βλ. την προαναφερθείσα απόφαση στην υπόθεση *Carson κ.λπ. κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, παρ. 70) και η ερμηνεία του όρου αυτού έχει περιοριστεί σε χαρακτηριστικά που είναι προσωπικά, υπό την έννοια ότι είναι ενδογενή ή εγγενή (βλ. *Clift κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, αριθ. 7205/07, παρ. 56-59, 13 Ιουλίου 2010). Επί παραδείγματι, ζήτημα διάκρισης ανέκυψε σε περιπτώσεις όπου η ιδιότητα των προσφευγόντων, η οποία αποτέλεσε την προβαλλόμενη βάση της μεταχείρισης που συνιστούσε διάκριση, καθορίστηκε σε σχέση με την οικογενειακή τους κατάσταση, όπως ο τόπος κατοικίας των τέκνων τους (βλ. *Efe κατά Αυστρίας*, αριθ. 9134/06, παρ. 48, 8 Ιανουαρίου 2013). Αυτό συνεπάγεται ότι, υπό το φως του σκοπού και της φύσης των δικαιωμάτων που επιδιώκει να διαφυλάξει, το άρθρο 14 της Σύμβασης καλύπτει επίσης περιπτώσεις όπου ένα πρόσωπο υφίσταται λιγότερο ευνοϊκή μεταχείριση βάσει της ιδιότητας ή των προστατευόμενων χαρακτηριστικών άλλου προσώπου (βλ. *Guberina κατά Κροατίας*, αριθ. 23682/13, παρ. 78, ECHR 2016, και *Škorjanec κατά Κροατίας*, αριθ. 25536/14, παρ. 55, 28 Μαρτίου 2017, και επίσης *Weller κατά Ουγγαρίας*, αριθ. 44399/05, παρ. 37, 31 Μαρτίου 2009).

135. Το Δικαστήριο επίσης επαναλαμβάνει ότι, στο πλαίσιο της χρήσης των δικαιωμάτων και των ελευθεριών που εγγυάται η Σύμβαση, το άρθρο 14 παρέχει προστασία από διαφορετική μεταχείριση προσώπων που βρίσκονται σε παρόμοια κατάσταση χωρίς αντικειμενική και εύλογη δικαιολογία. Για τους σκοπούς του άρθρου 14, η διαφορετική μεταχείριση συνιστά διάκριση εφόσον «δεν υπάρχει αντικειμενική και εύλογη δικαιολογία», δηλ. η μεταχείριση αυτή δεν επιδιώκει κάποιο «θεμιτό

σκοπό» ή δεν υφίσταται «εύλογη σχέση αναλογικότητας» μεταξύ των χρησιμοποιούμενων μέσων και του επιδιωκόμενου σκοπού (βλ. την προαναφερθείσα απόφαση στην υπόθεση *Fabris κατά Γαλλίας*, παρ. 56).

136. Τα Συμβαλλόμενα Κράτη απολαμβάνουν κάποιο περιθώριο εκτίμησης, όταν αξιολογούν αν και σε ποιο βαθμό οι διαφορές που υπάρχουν σε κατά τα άλλα παρόμοιες καταστάσεις δικαιολογούν διαφορετική μεταχείριση. Το εύρος αυτού του περιθωρίου εκτίμησης διαφέρει ανάλογα με τις περιστάσεις, το αντικείμενο και το πλαίσιο του (βλ. *Stummer κατά Αυστρίας* [GC], αριθ. 37452/02, παρ. 88, ECHR 2011).

137. Όσον αφορά στο βάρος απόδειξης σε σχέση με το άρθρο 14 της Σύμβασης, το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι αφού ο προσφεύγων υποδείξει ότι υπέστη διαφορετική μεταχείριση, εναπόκειται στην Κυβέρνηση να καταδείξει ότι η μεταχείριση αυτή ήταν δικαιολογημένη (βλ. την προαναφερθείσα απόφαση στην υπόθεση *Khamtokhu και Aksenchik κατά Ρωσίας*, παρ. 65, *Βαλλιανάτος κ.λπ. κατά Ελλάδος* [GC], αριθ. 29381/09 και 32684/09, παρ. 85, ECHR 2013 (αποσπάσματα), και *D.H. κ.λπ. κατά Τσεχίας* [GC], αριθ. 57325/00, παρ. 177).

(ii) Εφαρμογή των αρχών αυτών στην παρούσα υπόθεση

(α) Ως προς το αν υπήρξε ανάλογη ή σχετικά παρόμοια κατάσταση και διαφορετική μεταχείριση

138. Πρώτον, πρέπει να διαπιστωθεί αν η προσφεύγουσα, έγγαμη και τιμώμενη της διαθήκης του μουσουλμάνου συζύγου της, βρισκόταν σε ανάλογη ή σχετικά παρόμοια κατάσταση με μια έγγαμη τιμώμενη διαθήκης μη μουσουλμάνου συζύγου.

139. Το Δικαστήριο παρατηρεί ότι, όταν ήταν εν ζωή ο σύζυγος της προσφεύγουσας, ομοίως μέλος της μουσουλμανικής κοινότητας της Θράκης, συνέταξε συμβολαιογραφική διαθήκη σύμφωνα με τις διατάξεις του Αστικού Κώδικα, καταλείποντας το σύνολο της περιουσίας του στη σύζυγό του. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτή προσδοκούσε, όπως και κάθε άλλος Έλληνας πολίτης, ότι η κληρονομία του συζύγου της μετά το θάνατό του θα ρυθμιζόταν σύμφωνα με τη διαθήκη που αυτός είχε συντάξει.

140. Όμως, με την απόφασή του της 7ης Οκτωβρίου 2013, ο Άρειος Πάγος ανέτρεψε την απόφαση του Εφετείου Θράκης της 28ης Σεπτεμβρίου 2011 με την οποία αυτό είχε επικυρώσει την απόφαση του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Ροδόπης. Το Εφετείο είχε

κρίνει ότι, αφού ο διαθέτης ήταν ελεύθερος να επιλέξει το είδος διαθήκης που επιθυμούσε να συντάξει κατά την άσκηση των δικαιωμάτων του, και ως εκ τούτου να συντάξει δημόσια διαθήκη σύμφωνα με το άρθρο 1724 του Αστικού Κώδικα, δεν ήταν υποχρεωμένος να ακολουθήσει το ισλαμικό δίκαιο, το οποίο δεν καλύπτει θέματα που αφορούν τέτοιου είδους διαθήκες (βλ. παραπάνω παρ. 15). Εν τούτοις, ο Άρειος Πάγος έκρινε ότι το Εφετείο παραβίασε το νόμο διότι το δίκαιο που έπρεπε να εφαρμοστεί στην κληρονομία του θανόντος ήταν το ισλαμικό κληρονομικό δίκαιο, το οποίο είναι μέρος του εθνικού δικαίου και στην Ελλάδα εφαρμόζεται ειδικά στους έλληνες μουσουλμάνους. Ειδικότερα, έκρινε ότι η εν λόγω κληρονομία ανήκει στην κατηγορία των μουλκίων και ότι, ως εκ τούτου, η επίδικη δημόσια διαθήκη στερείται νομικής ισχύος. Με αυτή του την κρίση ο Άρειος Πάγος έθεσε την προσφεύγουσα σε διαφορετική θέση από ό,τι μια έγγαμη τιμώμενη διαθήκης μη μουσουλμάνου συζύγου. Εν προκειμένω, το Δικαστήριο παρατηρεί επίσης ότι το ζήτημα αυτό έχει επισημανθεί και από πολλά διεθνή όργανα (βλ. παραπάνω παρ. 71-77).

141. Εν κατακλείδι, η προσφεύγουσα, ως τιμώμενη διαθήκης που συντάχθηκε σύμφωνα με τις διατάξεις του Αστικού Κώδικα από διαθέτη μουσουλμανικού θρησκευματος, βρισκόταν σε σχετικά παρόμοια κατάσταση με μια τιμώμενη διαθήκης που συντάχθηκε σύμφωνα με τις διατάξεις του Αστικού Κώδικα από διαθέτη που δεν ανήκει στο μουσουλμανικό θρήσκευμα, και υπέστη διαφορετική μεταχείριση λόγω «άλλης ιδιότητας», δηλ. του θρησκευματος του διαθέτη.

(β) Ως προς το αν η διαφορετική μεταχείριση ήταν δικαιολογημένη

142. Το Δικαστήριο επαναλαμβάνει ότι ο ρόλος του δεν είναι να κρίνει ποια είναι η ορθότερη ερμηνεία της εθνικής νομοθεσίας, αλλά να αποφανθεί αν ο τρόπος με τον οποίο εφαρμόστηκε αυτή η νομοθεσία παραβίασε τα δικαιώματα που εξασφαλίζει στον προσφεύγοντα το άρθρο 14 της Σύμβασης. Συνεπώς, στην κρινόμενη υπόθεση ο ρόλος του είναι να αποφασίσει αν υπάρχει αντικειμενική και εύλογη δικαιολογία της εν λόγω διαφορετικής μεταχείρισης, η οποία είχε τη βάση της στην εφαρμογή του εθνικού δικαίου (βλ., μεταξύ πολλών άλλων και *mutatis mutandis*, την προαναφερθείσα απόφαση στην υπόθεση *Fabris κατά Γαλλίας*, παρ. 63, και *Pla και Puncernau κατά Ανδόρρας*, ECHR 2004-VIII, παρ. 46).

– *Επιδίωξη θεμιτού σκοπού*

143. Η Κυβέρνηση υποστηρίζει ότι η πάγια νομολογία του Αρείου Πάγου επιδιώκει σκοπό δημόσιου συμφέροντος, δηλαδή την προστασία της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης. Αν και το Δικαστήριο κατανοεί ότι η Ελλάδα δεσμεύεται από τις διεθνείς υποχρεώσεις της, σχετικά με την προστασία της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης, υπό τις συγκεκριμένες περιστάσεις της υπόθεσης αμφιβάλλει αν το επίμαχο μέτρο σχετικά με τα κληρονομικά δικαιώματα της προσφεύγουσας ήταν κατάλληλο για την επίτευξη αυτού του σκοπού. Εν πάση περιπτώσει, δεν είναι απαραίτητο να υιοθετήσει το Δικαστήριο απόλυτη θέση ως προς το θέμα αυτό, αφού σε κάθε περίπτωση το επίμαχο μέτρο ήταν δυσανάλογο προς τον επιδιωκόμενο σκοπό.

– *Αναλογικότητα του χρησιμοποιηθέντος μέτρου προς τον επιδιωκόμενο σκοπό*

144. Απομένει να εξεταστεί το ζήτημα της αναλογικότητας της καταγγελλόμενης διαφορετικής μεταχείρισης προς τον επιδιωκόμενο σκοπό.

145. Κατ' αρχάς, το Δικαστήριο παρατηρεί ότι η εφαρμογή του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου στην εν θέματι περιουσία είχε σοβαρές επιπτώσεις για την προσφεύγουσα, καθώς της στέρησε τα τρία τέταρτα της κληρονομιάς.

146. Ο Άρειος Πάγος και η Κυβέρνηση δικαιολογούν το μέτρο κυρίως βάσει του καθήκοντος που έχει η Ελλάδα να τιμά τις διεθνείς της υποχρεώσεις και να σέβεται τη θέση της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης. Το Δικαστήριο παρατηρεί εξ αρχής ότι ο Άρειος Πάγος εφάρμοσε το ισλαμικό κληρονομικό δίκαιο υπό τις περιστάσεις της παρούσας υπόθεσης βάσει μιας διάταξης του διεθνούς δικαίου, δηλαδή του άρθρου 11 της Συνθήκης των Αθηνών του 1913, και διατάξεων του εθνικού δικαίου, δηλαδή του άρθρου 4 του ν. 147/1914, του άρθρου 10 του ν. 2345/1920 (που θεσπίστηκε σύμφωνα με τη Συνθήκη των Αθηνών του 1913) και του άρθρου 5 παρ. 2 του ν. 1920/1991) (βλ. παραπάνω παρ. 18).

147. Σύμφωνα με τη νομολογία του Πολιτικού Τμήματος του Αρείου Πάγου, το καθεστώς που αναγνωρίζεται στους Έλληνες μουσουλμάνους δεν έπαυσε να ισχύει μετά την υιοθέτηση του Αστικού Κώδικα το 1946, ενώ το άρθρο 4 του ν. 147/1914 καταργήθηκε μόνον ως προς την εβραϊκή κοινότητα, και όχι τη μουσουλμανική. Επίσης, αν και με τον ν. 1920/1991 καταργήθηκε το άρθρο 10 παρ. 1 του ν. 2345/1920,

η καταργηθείσα διάταξη επαναλαμβάνεται πανομοιότυπη στο άρθρο 5 παρ. 2 του ιδίου νόμου. Ο Άρειος Πάγος έχει κρίνει ότι οι προαναφερθείσες νομοθετικές διατάξεις σκοπό έχουν να προστατεύσουν τους Έλληνες πολίτες μουσουλμανικού θρησκειύματος, συνιστούν ειδικό διαπροσωπικό δίκαιο και δεν αντιβαίνουν στις διατάξεις του άρθρου 4 παρ. 1 του Συντάγματος (αρχή της ισότητας), του άρθρου 20 παρ. 1 του Συντάγματος (δικαίωμα δικαστικής προστασίας) ή του άρθρου 6 παρ. 1 της Σύμβασης (βλ. παραπάνω παρ. 45).

148. Η κύρια συνέπεια της προσέγγισης που έχει υιοθετήσει ο Άρειος Πάγος σε κληρονομικές υποθέσεις από το 1960 και που ακολουθείται από ορισμένα κατώτερα δικαστήρια, σύμφωνα με την οποία οι κληρονομικές υποθέσεις που σχετίζονται με μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας πρέπει να διέπονται από τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο, είναι ότι οι συμβολαιογραφικές διαθήκες που συντάσσουν έλληνες πολίτες μουσουλμανικού θρησκειύματος στερούνται νομικής ισχύος, διότι ο Ιερός Μουσουλμανικός Νόμος αναγνωρίζει μόνο την εξ αδιαθέτου διαδοχή, με εξαίρεση τις ισλαμικές διαθήκες.

149. Το Δικαστήριο επαναλαμβάνει ότι εναπόκειται πρωτίστως στις εθνικές αρχές, και ιδίως στα δικαστήρια, να επιλύουν προβλήματα ερμηνείας της εθνικής νομοθεσίας. Εφόσον η ερμηνεία δεν είναι αυθαίρετη ή στερείται έκδηλα λογικής βάσης, ο ρόλος του Δικαστηρίου είναι να διαπιστώνει αν τα αποτελέσματα της επιλεχθείσας ερμηνείας είναι συμβατά με τη Σύμβαση (βλ. την προαναφερθείσα απόφαση στην υπόθεση *Radomilija κ.λπ. κατά Κροατίας*, παρ. 149). Αυτό ισχύει επίσης όταν το εθνικό δίκαιο παραπέμπει σε κανόνες γενικού διεθνούς δικαίου ή σε διεθνείς συνθήκες (βλ. *Waite and Kennedy κατά Γερμανίας* [GC], αριθ. 26083/94, παρ. 54, ECHR 1999-I, και *Korbely κατά Ουγγαρίας* [GC], αριθ. 9174/02, παρ. 72, ECHR 2008).

150. Κατ' αρχάς, το Δικαστήριο παρατηρεί ότι στην παρούσα υπόθεση ο Άρειος Πάγος βάσισε την εφαρμογή του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου στη φύση της κληρονομιάς περιουσίας, δηλαδή στο ότι πρόκειται για ακίνητα καθαρής ιδιοκτησίας. Όμως, η έννοια του μουλκίου, όπως την αντιλαμβάνεται το Δικαστήριο, είναι μια έννοια του ισλαμικού δικαίου που είναι συναφής μόνον όταν η κληρονομία του θανόντος ρυθμίζεται από μουφτή βάσει του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου (βλ. παραπάνω παρ. 18). Κατά την άποψη του Δικαστηρίου, η αιτιολόγηση που αντλεί η

Ελλάδα από τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο ή τις διεθνείς υποχρεώσεις της χώρας δεν είναι πειστική, για τους παρακάτω λόγους.

151. Το Δικαστήριο παρατηρεί ότι, αναμφίβολα, με την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών και της Συνθήκης της Λωζάννης, η Ελλάδα ανέλαβε την υποχρέωση να σέβεται τα έθιμα της μουσουλμανικής μειονότητας. Όμως, εν όψει της διατύπωσης των επίμαχων διατάξεων (βλ. παραπάνω παρ. 64-65), οι συνθήκες αυτές δεν υποχρεώνουν την Ελλάδα να εφαρμόζει τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο. Πράγματι, η Κυβέρνηση και η προσφεύγουσα συμφωνούν σε αυτό το σημείο. Συγκεκριμένα, η Συνθήκη της Λωζάννης δεν αναφέρει ρητά τη δικαιοδοσία του μουφτή, αλλά εγγυάται τη θρησκευτική ιδιαιτερότητα της ελληνικής μουσουλμανικής κοινότητας, η οποία εξαιρέθηκε από την ανταλλαγή πληθυσμών που προέβλεπε αυτή η συνθήκη και αναμενόταν να παραμείνει στην Ελλάδα, όπου η μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού είναι χριστιανοί. Επίσης, η συνθήκη δεν αναγνωρίζει κανενός είδους δικαιοδοσίας σε ειδικό όργανο σε σχέση με τέτοιες θρησκευτικές πρακτικές. Επιπλέον, δεν είναι δυνατόν να παραβλεφθεί ότι, κατά τη διάρκεια της προφορικής διαδικασίας, η Κυβέρνηση δήλωσε ότι οι διατάξεις περί προστασίας των μειονοτήτων της Συνθήκης των Αθηνών και οι διατάξεις της Συνθήκης των Σεβρών έχουν παύσει να ισχύουν, όπως είχε ήδη δεχθεί και στην υπόθεση *Serif κατά Ελλάδος* (αριθ. 38178/97, παρ. 40, ECHR 1999-IX).

152. Το Δικαστήριο επίσης παρατηρεί ότι το άρθρο 5 παρ. 2 του ν. 1920/1991, το οποίο συγκαταλέγει στις αρμοδιότητες του μουφτή τη δικαιοδοσία επί κληρονομικών θεμάτων, αναφέρεται αποκλειστικά στις ισλαμικές διαθήκες και την εξ αδιαθέτου διαδοχή, και όχι στη δικαιοδοσία του μουφτή επί άλλων τύπων κληρονομιάς. Όπως συνηθίζεται στην Ελλάδα, ο συμβολαιογράφος, στον οποίο απευθύνθηκε ο σύζυγος της προσφεύγουσας, συμφώνησε να συντάξει τη διαθήκη όπως του ζητήθηκε (βλ. παραπάνω παρ. 9).

153. Το Δικαστήριο παρατηρεί περαιτέρω ότι – όπως συμβαίνει και στην παρούσα υπόθεση – υπάρχουν αποκλίσεις στη νομολογία των εθνικών δικαστηρίων όσον αφορά ειδικότερα στο ζήτημα αν η εφαρμογή του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου είναι συμβατή με την αρχή της ίσης μεταχείρισης και τα διεθνή πρότυπα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Τέτοιες αποκλίσεις υπάρχουν τόσο μεταξύ δικαστηρίων του ίδιου

βαθμού, όσο και μεταξύ Αρείου Πάγου και πολιτικών δικαστηρίων (βλ. παραπάνω παρ. 51-53) και μεταξύ Αρείου Πάγου και Συμβουλίου της Επικρατείας (βλ. παραπάνω παρ. 44), αλλά και στους κόλπους του ίδιου του Αρείου Πάγου (βλ. παραπάνω παρ. 47). Οι αποκλίσεις αυτές δημιουργούν ανασφάλεια δικαίου, η οποία είναι ασυμβίβαστη με τις απαιτήσεις του κράτους δικαίου [βλ., τηρουμένων των αναλογιών, *Baranowski κατά Πολωνίας*, αριθ. 28358/95, παρ. 56, ECHR 2000-III, και *Beian κατά Ρουμανίας (no. 1)*, αριθ. 30658/05, παρ. 39, ECHR 2007-V (αποσπάσματα)], υπονομεύοντας το προαναφερθέν κύριο επιχείρημα της Κυβέρνησης (βλ. παραπάνω παρ. 146).

154. Επιπλέον, το Δικαστήριο δεν μπορεί να μην παρατηρήσει ότι πολλά διεθνή όργανα έχουν εκφράσει την ανησυχία τους σχετικά με την εφαρμογή του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου στους Έλληνες μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης και τις διακρίσεις που αυτή δημιουργεί, ιδίως εις βάρος των γυναικών και των παιδιών, όχι μόνο στους κόλπους της μειονότητας έναντι των ανδρών, αλλά και έναντι των μη μουσουλμάνων Ελλήνων. Έτσι, ο Επίτροπος Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Συμβουλίου της Ευρώπης, στην έκθεσή του σχετικά με τα δικαιώματα των μειονοτήτων στην Ελλάδα, παρατηρεί ότι η εφαρμογή του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου σε θέματα οικογενειακού δικαίου και κληρονομιών είναι ασυμβίβαστη με τις διεθνείς δεσμεύσεις της Ελλάδος, ιδίως μετά την κύρωση των ευρωπαϊκών και διεθνών συνθηκών για τα δικαιώματα του ανθρώπου μετά το 1948, συμπεριλαμβανομένων των υποχρεώσεων σε σχέση με τα δικαιώματα του παιδιού και της γυναίκας. Συνέστησε στις ελληνικές αρχές να ερμηνεύσουν τη Συνθήκη της Λωζάννης και κάθε άλλη συνθήκη των αρχών του 20ού αιώνα σύμφωνα με τις υποχρεώσεις που απορρέουν από τα ευρωπαϊκά και διεθνή κείμενα για τα δικαιώματα του ανθρώπου (βλ. παραπάνω παρ. 75). Σε παρόμοιες διαπιστώσεις έχουν καταλήξει και άλλα διεθνή όργανα (βλ. παραπάνω παρ. 70-73 και 76-77).

155. Το Δικαστήριο επαναλαμβάνει ότι, σύμφωνα με τη νομολογία του, η θρησκευτική ελευθερία δεν υποχρεώνει τα Συμβαλλόμενα Κράτη να δημιουργούν ιδιαίτερο νομικό πλαίσιο που παρέχει στις θρησκευτικές κοινότητες ειδικό καθεστώς με ειδικά προνόμια. Παρ' όλα αυτά, ένα Κράτος που έχει δημιουργήσει τέτοιο καθεστώς οφείλει να εξασφαλίζει ότι τα κριτήρια που έχει θεσπίσει για την αναγνώριση του δικαιώματος μιας ομάδας σε τέτοιο καθεστώς πρέπει να εφαρμόζονται με τρόπο που

δεν εισάγει διακρίσεις (βλ. την προαναφερθείσα απόφαση στην υπόθεση *Izzettin Doğan* κ.λπ. κατά Τουρκίας, παρ. 164).

156. Επιπλέον, δεν είναι δυνατόν να υποτεθεί ότι διαθέτης μουσουλμανικού θρησκευματος που συντάσσει διαθήκη σύμφωνα με τον Αστικό Κώδικα αυτομάτως παραιτείται από το δικαίωμά του ή το δικαίωμα των τιμών των της διαθήκης του να μην υποστεί διακρίσεις λόγω της θρησκείας του. Δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί βάσιμα ότι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις ενός προσώπου συνεπάγονται την παραίτησή του από ορισμένα δικαιώματα, διότι τέτοια παραίτηση αντιβαίνει σε σημαντικό δημόσιο συμφέρον (βλ. την προαναφερθείσα απόφαση στην υπόθεση *Konstantin Markin* κατά Ρωσίας, παρ. 150). Ούτε είναι δυνατόν το Κράτος να αναλαμβάνει ρόλο εγγυητή της μειονοτικής ταυτότητας μιας συγκεκριμένης ομάδας του πληθυσμού εις βάρος του δικαιώματος των μελών αυτής της ομάδας να επιλέγουν να μην ανήκουν σε αυτήν ή να μην ακολουθούν τις πρακτικές και τους κανόνες της.

157. Η άρνηση σε μέλη θρησκευτικής μειονότητας του δικαιώματος να επιλέξουν και να ωφεληθούν οικειοθελώς από το κοινό δίκαιο συνιστά όχι μόνο διάκριση, αλλά και παραβίαση ενός δικαιώματος κεφαλαιώδους σημασίας στον τομέα της προστασίας των μειονοτήτων, δηλ. του δικαιώματος του ελεύθερου αυτοπροσδιορισμού. Η αρνητική έκφραση αυτού του δικαιώματος, δηλ. το δικαίωμα ενός προσώπου να επιλέξει να μην αντιμετωπίζεται ως μέλος μειονότητας, δεν περιορίζεται με τον ίδιο τρόπο όπως η θετική έκφραση αυτού του δικαιώματος (βλ. παραπάνω παρ. 67-68). Η εν λόγω επιλογή είναι απολύτως ελεύθερη, υπό την προϋπόθεση ότι γίνεται μετά λόγου γνώσεως. Πρέπει να γίνεται σεβαστή τόσο από τα υπόλοιπα μέλη της μειονότητας όσο και από το ίδιο το Κράτος. Αυτό ενισχύεται από το άρθρο 3 παρ. 1 της Σύμβασης-Πλαισίου του Συμβουλίου της Ευρώπης σχετικά με την Προστασία των Εθνικών Μειονοτήτων, το οποίο προβλέπει ότι «κανένα μειονέκτημα δεν πρέπει να απορρέει από την επιλογή αυτή ή την άσκηση των συναφών δικαιωμάτων». Το δικαίωμα του ελεύθερου αυτοπροσδιορισμού δεν αναγνωρίζεται μόνο στη Σύμβαση-Πλαίσιο, αλλά αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο του διεθνούς δικαίου προστασίας των μειονοτήτων εν γένει. Αυτό ισχύει ιδίως σε σχέση με την αρνητική έκφραση αυτού του δικαιώματος: καμία διμερής ή πολυμερής συνθήκη ή άλλο κείμενο δεν υποχρεώνει κανέναν να υπαχθεί παρά τη θέλησή του σε ειδικό καθεστώς προστασίας των μειονοτήτων.

158. Τέλος, το Δικαστήριο παρατηρεί ότι η παρούσα υπόθεση αναδεικνύει το γεγονός ότι η Ελλάδα είναι η μόνη χώρα της Ευρώπης η οποία, μέχρι τον κρίσιμο χρόνο, εφάρμοζε τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο σε μέρος των πολιτών της παρά τη θέλησή τους. Αυτό είναι ιδιαίτερα προβληματικό στην παρούσα υπόθεση, διότι η εφαρμογή του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου δημιούργησε μια επιζήμια κατάσταση για τα ατομικά δικαιώματα μιας χήρας που είχε κληρονομήσει την περιουσία του συζύγου της σύμφωνα με τους κανόνες του αστικού δικαίου, αλλά στη συνέχεια βρέθηκε σε μια νομική κατάσταση που ούτε η ίδια ούτε ο σύζυγός της είχαν επιδιώξει.

159. Εν προκειμένω, το Δικαστήριο παρατηρεί ότι στα κράτη-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης, ο Ιερός Μουσουλμανικός Νόμος γενικά εφαρμόζεται ως αλλοδαπό δίκαιο στο πλαίσιο του ιδιωτικού διεθνούς δικαίου. Μόνον η Γαλλία έχει εφαρμόσει τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο εκτός του πλαισίου αυτού, στον πληθυσμό της επαρχίας Μαγιότ, αλλά αυτή η πρακτική τερματίστηκε το 2011. Όσον αφορά το Ηνωμένο Βασίλειο, η εφαρμογή του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου από τα συμβούλια της σαρία γίνεται δεκτή μόνο στο βαθμό που η προσφυγή σε αυτά παραμένει προαιρετική (βλ. παραπάνω παρ. 83).

160. Το Δικαστήριο σημειώνει με ικανοποίηση ότι στις 15 Ιανουαρίου 2018 τέθηκε σε ισχύ νόμος με τον οποίο καταργούνται οι ειδικοί νόμοι που επιβάλλουν την προσφυγή στον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο για την επίλυση υποθέσεων οικογενειακού δικαίου μελών της μουσουλμανικής μειονότητας. Η προσφυγή στον μουφτή σε θέματα γάμου, διαζυγίου ή κληρονομίας είναι πλέον δυνατή μόνο με τη σύμφωνη γνώμη όλων των ενδιαφερομένων (βλ. παραπάνω παρ. 57). Παρ' όλα αυτά, οι διατάξεις του νέου νόμου δεν έχουν καμία επίδραση στην κατάσταση της προσφεύγουσας, η υπόθεση της οποίας κρίθηκε οριστικά με βάση το παλαιό σύστημα που ίσχυε πριν από τη θέσπιση του εν λόγω νόμου (βλ. *Söderman κατά Σουηδίας* [GC], αριθ. 5786/08, παρ. 107, ECHR 2013).

161. Εν κατακλείδι, με βάση τις παραπάνω σκέψεις, το Δικαστήριο κρίνει ότι η διαφορετική μεταχείριση που υπέστη η προσφεύγουσα ως τιμώμενη διαθήκης που είχε συνταχθεί από διαθέτη μουσουλμανικού θρησκειύμενου σύμφωνα με τον Αστικό Κώδικα, σε σύγκριση με τιμώμενη διαθήκης που συντάσσεται σύμφωνα με τον Αστικό

Κώδικα από μη μουσουλμάνο διαθέτη, στερείται αντικειμενικής και εύλογης αιτιολόγησης.

162. Εν όψει των ανωτέρω, το Δικαστήριο απορρίπτει την ένσταση της Κυβέρνησης περί μη συνδρομής της ιδιότητας του θύματος στο πρόσωπο της προσφεύγουσας και κρίνει ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 14 της Σύμβασης σε συνδυασμό με το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης.

II. ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 41 ΤΗΣ ΣΥΜΒΑΣΗΣ

163. Το άρθρο 41 της Σύμβασης προβλέπει τα εξής:

«Εάν το Δικαστήριο κρίνει ότι υπήρξε παραβίαση της Σύμβασης ή των Πρωτοκόλλων της, και αν το εσωτερικό δίκαιο του Υψηλού Συμβαλλόμενου Μέρους δεν επιτρέπει παρά μόνο ατελή εξάλειψη των συνεπειών της παραβίασης αυτής, το Δικαστήριο χορηγεί, εφόσον είναι αναγκαίο, στον παθόντα δίκαιη ικανοποίηση.»

164. Η προσφεύγουσα ζητά το ποσό των 967.686,75 ευρώ ως αποζημίωση για την υλική βλάβη που υπέστη λόγω της παραβίασης του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης. Προς υποστήριξη του αιτήματός της προσκομίζει έγγραφα των ελληνικών φορολογικών αρχών σχετικά με την περιουσία που βρίσκεται στην Ελλάδα και εκθέσεις τούρκων εμπειρογνομόνων σχετικά με την περιουσία που βρίσκεται στην Τουρκία. Επίσης, ζητά το ποσό των 30.000 ευρώ ως αποζημίωση για την ηθική βλάβη που υπέστη λόγω της παραβίασης των άρθρων 6 και 14 της Σύμβασης. Τέλος, για δικαστικά έξοδα ζητά το ποσό των 8.500 ευρώ.

165. Η Κυβέρνηση υποστηρίζει ότι οι απαιτήσεις της προσφεύγουσας για αποζημίωση λόγω υλικής βλάβης είναι αόριστες, αδικαιολόγητες και υπέρμετρες. Ισχυρίζεται ότι οι εκθέσεις εμπειρογνομόνων που προσκομίζει η προσφεύγουσα έχουν συνταχθεί από εταιρία ξένων εμπειρογνομόνων και αφορούν περιουσία που δεν βρίσκεται στην Ελλάδα και δεν αποτελούσε αντικείμενο της διαδικασίας ενώπιον των ελληνικών δικαστηρίων. Η διαδικασία αυτή αφορούσε συνολικά έξι ακίνητα, όλα στην Κομοτηνή, όμως η προσφεύγουσα δεν απέδειξε ότι υπέστη οποιαδήποτε υλική βλάβη: απλά αναφέρθηκε στον ΕΝΦΙΑ που είχε πληρώσει (συνολικά 373,76 ευρώ). Επιπλέον, το ποσό, βάσει του οποίου οι φορολογικές αρχές υπολόγισαν τον οφειλόμενο φόρο ήταν 42.000 ευρώ, που αντιστοιχεί στο μερίδιο της προσφεύγουσας στην κληρονομία. Όσον αφορά το ποσό που ζητείται ως αποζημίωση λόγω ηθικής βλάβης, η Κυβέρνηση

υποστηρίζει ότι η απαίτηση αυτή δεν είναι σύμφωνη με τη σχετική νομολογία του Δικαστηρίου. Τέλος, ισχυρίζεται ότι το ποσό που ζητά η προσφεύγουσα για δικαστικά έξοδα είναι ομοίως αόριστο, αδικαιολόγητο και υπερβολικό.

166. Υπό τις περιστάσεις της υπόθεσης, το Δικαστήριο κρίνει ότι το ζήτημα της εφαρμογής του άρθρου 41 της Σύμβασης δεν είναι ακόμη ώριμο προς επίλυση. Πρέπει λοιπόν το Δικαστήριο να επιφυλαχθεί ως προς το ζήτημα αυτό στο σύνολό του και να ορίσει την τηρητέα διαδικασία, λαμβάνοντας υπόψη τυχόν συμφωνία που μπορεί να επιτευχθεί μεταξύ της καθ' ης Κυβέρνησης και της προσφεύγουσας (Κανόνας 75 παρ. 1 του Κανονισμού του Δικαστηρίου). Το Δικαστήριο τάσσει στους διαδίκους προθεσμία τριών μηνών για τα σκοπό αυτό.

ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΑΝΩΤΕΡΩ ΛΟΓΟΥΣ, ΤΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΟΜΟΦΩΝΑ

1. *Συνεκδικάζει την υπόθεση επί της ουσίας και την προκαταρκτική ένσταση της Κυβέρνησης περί μη συνδρομής της ιδιότητας του θύματος στο πρόσωπο της προσφεύγουσας, την οποία απορρίπτει.*
2. *Κηρύσσει την προσφυγή παραδεκτή.*
3. *Κρίνει ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 14 της Σύμβασης, σε συνδυασμό με το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης.*
4. *Κρίνει ότι το ζήτημα της εφαρμογής του άρθρου 41 της Σύμβασης δεν είναι ακόμη ώριμο προς επίλυση.*

Ως εκ τούτου:

- (α) *επιφυλάσσεται ως προς το ζήτημα αυτό στο σύνολό του,*
- (β) *καλεί την καθ' ης Κυβέρνηση και την προσφεύγουσα να υποβάλουν, εντός τριών μηνών από την ημερομηνία κοινοποίησης της παρούσας απόφασης, γραπτές παρατηρήσεις επί του θέματος και ιδίως να ενημερώσουν το Δικαστήριο σε περίπτωση που τυχόν επιτευχθεί συμφωνία μεταξύ τους,*
- (γ) *επιφυλάσσεται ως προς την περαιτέρω διαδικασία και αναθέτει στον Πρόεδρο του Δικαστηρίου την αρμοδιότητα να την καθορίσει εφόσον χρειαστεί.*

Συντάχθηκε στα Αγγλικά και τα Γαλλικά και δημοσιεύθηκε σε δημόσια συνεδρίαση στο Μέγαρο των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων στο Στρασβούργο στις 19 Δεκεμβρίου 2018.

(υπογραφή)

Françoise Elens-Passos

Βοηθός Γραμματέας

(υπογραφή)

Guido Raimondi

Πρόεδρος

Σύμφωνα με το άρθρο 45 παρ. 2 της Σύμβασης και τον Κανόνα 74 παρ. 2 του Κανονισμού του Δικαστηρίου, στην παρούσα απόφαση προσαρτάται χωριστή γνώμη του Δικαστή Mits.

G.R.

F.E.P.

ΣΥΝΤΡΕΧΟΥΣΑ ΓΝΩΜΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗ ΜΙΤΣ

I. Εισαγωγή

1. Συμφωνώ ότι η υπόθεση πρέπει να κριθεί από τη σκοπιά του άρθρου 14 σε συνδυασμό με το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης. Επίσης, συμφωνώ απολύτως με το αποτέλεσμα. Όμως, με το να επικεντρωθεί το Δικαστήριο αποκλειστικά στο ζήτημα της διαθήκης που συνέταξε ο διαθέτης, σύζυγος της προσφεύγουσας, μουσουλμανικού θρησκειύματος, χάθηκε μια σημαντική διάσταση της υπόθεσης – αυτή του θρησκειύματος της προσφεύγουσας, επίσης μουσουλμανικού θρησκειύματος, και αυτή του όλου πλαισίου των δικαιωμάτων της μειονότητας.

II. Προστασία της μουσουλμανικής μειονότητας στη Θράκη

2. Από τους ισχυρισμούς των διαδίκων προκύπτει ότι η προσφεύγουσα παντρεύθηκε το σύζυγό της σύμφωνα με τον ισλαμικό θρησκευτικό νόμο και ότι όλα τα πρόσωπα που συμμετείχαν στην εθνική διαδικασία που αφορούσε την κληρονομία (δηλ. η προσφεύγουσα, ο σύζυγός της και οι δύο αδελφές του συζύγου της) ήταν μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης. Η προσφεύγουσα ισχυρίστηκε, μεταξύ άλλων, ότι υπέστη διαφορετική μεταχείριση λόγω θρησκείας (βλ. παρ. 84 της απόφασης).

3. Τα εθνικά δικαστήρια έκριναν ότι η εφαρμογή του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου, ο οποίος διέπει τις διαπροσωπικές σχέσεις των Ελλήνων πολιτών μουσουλμανικού θρησκειύματος, βασίζεται σε διεθνή συνθήκη που έχει κυρωθεί από την Ελλάδα (βλ. παρ. 18 της απόφασης) και σκοπό έχει να προστατεύσει τους Έλληνες πολίτες μουσουλμανικού θρησκειύματος (βλ. παρ. 20 της απόφασης). Ομοίως, η Κυβέρνηση υποστήριξε ότι η εφαρμογή του ειδικού κληρονομικού δικαίου αποσκοπεί ειδικότερα στο σεβασμό και την προστασία της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης και ο σκοπός αυτός συνδέεται με την εκπλήρωση των υποχρεώσεων της χώρας βάσει του διεθνούς δικαίου (βλ. παρ. 109 της απόφασης).

4. Όντως, οι διεθνείς συνθήκες που συνήφθησαν περίπου πριν από 100 χρόνια σκοπό είχαν την προστασία της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης. Η Συνθήκη των Αθηνών (την οποία υιοθετεί ο Άρειος Πάγος) αναφέρεται στη «δικαιοδοσίαν μεταξύ Μουσουλμάνων επί... ισλαμικών διαθηκών» και στους «ενδιαφερόμενους Μουσουλμάνους». Η Συνθήκη των Σεβρών αναφέρεται σε «μουσουλμάνους» και στη

ρύθμιση ζητημάτων οικογενειακού δικαίου και προσωπικής κατάστασης σύμφωνα με «τα μουσουλμανικά έθιμα». Η Συνθήκη της Λωζάννης (την οποία υιοθετεί η Κυβέρνηση) αναφέρεται στη «μουσουλμανική μειονότητα» (βλ. παρ. 63-65 της απόφασης).

5. Συνεπώς, η όλη ουσία της εφαρμογής του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου στη Θράκη είναι ο σεβασμός της διακριτής ταυτότητας της μουσουλμανικής μειονότητας και η δυνατότητα εφαρμογής ενός ιδιαίτερου νομικού καθεστώτος σε συγκεκριμένους τομείς διαπροσωπικών σχέσεων, συμπεριλαμβανομένων των κληρονομιών, μεταξύ των μελών αυτής της μειονότητας. Γι' αυτό το λόγο επιτράπη στις αδελφές του συζύγου της προσφεύγουσας, μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας, να διεκδικήσουν μερίδιο στην κληρονομία βάσει του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου και η προσφεύγουσα, μέλος της μουσουλμανικής μειονότητας, έλαβε το ένα τέταρτο αντί του συνόλου της κληρονομίας. Ο Ιερός Μουσουλμανικός Νόμος έχει αυστηρούς κανόνες και λογική σχετικά με την προστασία των μελών της οικογένειας και των συγγενών σε θέματα κληρονομίας.

III. Διαπίστωση παραβίασης στην παρούσα υπόθεση

6. Ως βάση σύγκρισης, το Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης έκρινε αρμόζον να εξετάσει αν μια γυναίκα «έγγαμη και τιμώμενη διαθήκης του μουσουλμάνου συζύγου της βρισκόταν σε ανάλογη ή σχετικά παρόμοια κατάσταση με μια έγγαμη τιμώμενη της διαθήκης μη μουσουλμάνου συζύγου» (βλ. παρ. 138 της απόφασης). Το Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης απάντησε καταφατικά στο ερώτημα αυτό, και εξέφρασε αμφιβολίες ως προς το αν η εφαρμογή του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου στην παρούσα υπόθεση ήταν κατάλληλη για το σκοπό της προστασίας της μουσουλμανικής μειονότητας στη Θράκη (βλ. παρ. 143 της απόφασης), αποφαινόμενο ότι δεν υπάρχει αντικειμενική και εύλογη αιτιολόγηση για τη διαφορετική μεταχείριση της προσφεύγουσας σε σύγκριση με μια τιμώμενη διαθήκης μη μουσουλμάνου διαθέτη.

7. Είναι η πρώτη φορά που το Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης εξετάζει μια υπόθεση και διαπιστώνει διάκριση λόγω σχέσεως. Με άλλα λόγια, η παραβίαση του άρθρου 14, σε συνδυασμό με το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης, στοιχειοθετήθηκε στη βάση του μουσουλμανικού θρησκευματος όχι της προσφεύγουσας, αλλά του

συζύγου της. Όντως αυτό είναι το κεντρικό, αλλά όχι το μόνο συστατικό στοιχείο της υπόθεσης.

8. Εάν ακολουθηθεί η παραπάνω λογική σχετικά με τους ειδικούς νομικούς κανόνες που ισχύουν στη Θράκη για την προστασία της μουσουλμανικής μειονότητας, τότε η κατάλληλη συγκριτική βάση που έπρεπε να χρησιμοποιήσει το Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης είναι αν «έγγαμη μουσουλμάνα τιμώμενη της διαθήκης του μουσουλμάνου συζύγου της βρισκόταν σε ανάλογη ή σχετικά παρόμοια κατάσταση με μια έγγαμη *μη μουσουλμάνα* τιμώμενη της διαθήκης μη μουσουλμάνου συζύγου».

9. Όπως ορθώς επισημαίνει το Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης στην παρ. 154 της απόφασης, πολλά διεθνή όργανα έχουν εκφράσει την ανησυχία τους σχετικά με την εφαρμογή του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου στα Θράκη και τις διακρίσεις που αυτή δημιουργεί, ιδίως εις βάρος των γυναικών και των παιδιών, όχι μόνο στους κόλπους της μειονότητας, αλλά και έναντι των μη μουσουλμάνων Ελλήνων. Αυτό που προκαλεί ανησυχία στα διεθνή όργανα είναι η κατάσταση των μουσουλμάνων γυναικών ως μελών της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης, δηλ. ακριβώς μια κατάσταση όπως στην παρούσα υπόθεση (βλ. παρ. 70-77 της απόφασης).

10. Πράγματι, εάν περιοριστεί το εύρος της προστασίας της μουσουλμανικής μειονότητας στο μουσουλμανικό θρήσκευμα του διαθέτη, αυτό γεννά εύλογες αμφιβολίες, στο στάδιο της αξιολόγησης του θεμιτού χαρακτήρα του επιδιωκόμενου σκοπού, σχετικά με την καταλληλότητα της επιβολής του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου για τους σκοπούς της κληρονομιάς. Αυτό όμως παραβλέπει τα ιστορικά γεγονότα και το ευρύτερο πλαίσιο των μειονοτικών δικαιωμάτων που οδήγησε στην παρούσα κατάσταση. Και τούτο, διότι ο Ιερός Μουσουλμανικός Νόμος εισήχθη στη Θράκη για να δώσει στη μουσουλμανική μειονότητα τη δυνατότητα να διατηρήσει την ταυτότητά της, συγκεκριμένα ακολουθώντας χωριστό νομικό καθεστώς. Επομένως, πρόκειται για ένα ζήτημα που αφορά όχι μόνο το μουσουλμανικό θρήσκευμα του διαθέτη, αλλά και στα διάφορα σχετιζόμενα συμφέροντα που προστατεύει αυτό το ειδικό νομικό καθεστώς, συμπεριλαμβανομένων των συμφερόντων της μουσουλμάνας συζύγου και των μουσουλμάνων αδελφών του. Ως εκ τούτου, ο σκοπός αυτός *per se*, τον οποίο επικαλείται η Κυβέρνηση, είναι μεν θεμιτός, αλλά το ζήτημα αν

επιτυγχάνεται υπό τις περιστάσεις της παρούσας υπόθεσης πρέπει να εξεταστεί βάσει του κριτηρίου της αναλογικότητας.

11. Συμφωνώ απόλυτα με την ανάλυση του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης σχετικά με την αναλογικότητα των μέτρων, ιδίως σε σχέση με το δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού ως μέλους μειονότητας (βλ. παρ. 156-157 της απόφασης). Γίνεται κοινά δεκτό ότι υπάρχουν τέσσερα στοιχεία που χαρακτηρίζουν μια μειονότητα βάσει του διεθνούς δικαίου, όπως προκύπτουν από εθνικές και διεθνείς πρακτικές: αντικειμενικά χαρακτηριστικά, αυτοπροσδιορισμός, ο αριθμός των μελών της μειονότητας και η μακροχρόνια παρουσία της στην περιοχή, όπου είναι εγκατεστημένη. Όσον αφορά στον αυτοπροσδιορισμό, κανείς δεν μπορεί να εξαναγκαστεί να ανήκει σε μια μειονότητα και καθένας πρέπει να μπορεί να επιλέγει ελεύθερα και μετά λόγου γνώσεως σχετικά με αυτό.¹ Σε αυτό το σημείο έγκειται ότι η Ελλάδα δεν εκπλήρωσε τον θεμιτό σκοπό προστασίας της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης, αρνούμενη στα μέλη της την επιλογή να μην υπαχθούν στο ειδικό νομικό καθεστώς για την προστασία της μουσουλμανικής μειονότητας. Αυτό ισχύει και για την προσφεύγουσα ως μέλος της μειονότητας αυτής.

IV. Συμπέρασμα

12. Ενόψει των πραγματικών περιστατικών της υπόθεσης, το Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης δεν χρειάστηκε να εξετάσει την πιθανότητα διάκρισης εις βάρος της προσφεύγουσας λόγω του φύλου της – είτε σε σχέση με μουσουλμάνους είτε με μη μουσουλμάνες. Ούτε χρειάστηκε να ασχοληθεί με το ευρύτερο ζήτημα των συνεπειών της εφαρμογής ενός νομικού καθεστώτος, όπως ο Ιερός Μουσουλμανικός Νόμος – ο οποίος έχει αναπτυχθεί σε ένα περιβάλλον με διαφορετικές πολιτιστικές και νομικές παραδόσεις – στον ευρωπαϊκό νομικό χώρο.

13. Αντίθετα, το Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης κλήθηκε να αξιολογήσει αν η προσφεύγουσα υπέστη διαφορετική μεταχείριση λόγω θρησκείας. Η προηγηθείσα ανάλυση με οδηγεί στο συμπέρασμα ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 14, σε

¹ Gudmundur Alfredsson “Minorities, Indigenous and Tribal Peoples, and Peoples: Definitions of Terms as a Matter of International Law”, στο Nazila Ghanea and Alexandra Xanthaki (eds.) *Minorities, Peoples, Self-Determination*, Leiden and Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2005, σελ. 165-166.

συνδυασμό με το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης, λόγω της
θρησκευίας τόσο *του συζύγου* της προσφεύγουσας όσο και *της ίδιας*.

Ακριβής μετάφραση από τα Αγγλικά του συνημμένου πρωτοτύπου εγγράφου
Αθήνα, 25 Ιανουαρίου 2019

Ο μεταφραστής του Υπουργείου Εξωτερικών

Βασίλειος Δ. Μπελεκούκας